

Ormos Ede: Az államszövetség és a világbéke gondolatának néhány elméletéről

— Kant, Novikov, Leroy-Beaulieu, Kautsky —

I.

legkomolyabb, legalaposabb szemléltető oktatás: a háború számtalan tanulságai között bizonyára a legfontosabb az a fölismerés, hogy az államok fejlődésüknek mai fokán és pedig úgy belső alkatukat, mint egymáshoz való viszonyukat tekintve, nem alkalmasak az emberiség békés haladásának biztosítására. Az a tény, hogy háború van az államok között, hatalmas igazolása minden törekvésnek, minden reformvágnak, amely nemcsak a folytonos változásokból álló múltra hivatkozva, hanem a jobb jövő szükségességét hangoztatva is követeli az átalakulásokat. De már e szörnyű háború előtt is világosan látták az emberiség legjobbjai, fejtegették legbölcsebb elméi, hogy a mai nemzeti állam, az emberiség egyes csoportjainak az érdekellentétek szerint való elhelyezkedése a háború örökös veszedelmének mérgét rejti magában s a fejlődés törvénye alapján követelték az állam szervezetének, belső és külső viszonyai rendezésének olyan átalakítását, amelynek alapja az emberiség és az egyesek egyetemes közös érdeke s eredménye ennek az érdeknek szolgálata, tehát háború és háborúba kitörhető fegyverkezés helyett az örök béke állapota legyen. Irodalom és nemzetközi intézmények, egyesületi alakulatok folytonos gyarapodása jelzi ennek a gondolatnak terjedését és a megvalósulás felé közeledését s ha most rettenetes zökkenőhöz értünk a fölfelé haladó pályán s — úgy látszik — kinosveszteséges visszaesés mutatkoznék is, a reményt elveszteni nem szabad. Sőt minthogy hisszük, hogy a háború után ez a gondolat újult erővel támad föl s a háború szenvedései és tapasztalatai érzelmi és értelmi világunkat egyaránt fogékonyabbá teszik az új állam eszméinek befogadására, nem tartjuk időszerűtlennek, ha hozzáfogunk e kérdés irodalmának ismertetéséhez. Azokkal szemben, akik a nemzeti államon túlmenő alakulatokat fölényesen az utópia birodalmába utasítják, elég

legyen csak annyit megjegyezni, hogy senki sem gondol egyetlen világ-államra, amely az egyes nemzetek külön életét megszüntetné, amelynek centralisztikus igazgatása legalább mostani fölfogásunk szerint a lehetőség határán túlmenne, hanem csak az államoknak olyan kapcsolatára, összeköttetésére, amely a háborús veszedelem helyett a béke biztonságát teremtené meg.

II.

Az *Európai Egyesült Államok* eszméjének keletkezése szorosan összefügg Magyarország világtörténelmi szereplésével. Az ember szinte röstelli leírni — olyan elkoptatott történelmi és publicisztikai köz-hely, amelyet gyakorisága már pohárköszöntői frázissá silányított — de nem térhetünk ki előle: azzal kell kezdenünk, hogy ez az eszme azért érdekel minket legközelebről, mert keletkezése abba az időbe esik, amikor Magyarország úgy kezdett szerepelni a történelemben, mint „Európa védbástyája a török veszedelem ellen”. És ez az eszme most azért lett aktuális, mert a közfelfogás szerint az európai népek vagy legalább is a középeurópai birodalmak népeinek kultúráját, szabadságát, haladását most lényegében hasonló veszedelem fenyegeti az orosz betörésben és terjeszkedésben és e veszedelemmel szemben a magyarság áll őrt régi történelmi hős-szerepének reprízében.

A nemzetközi helyzet ma mindenesetre bonyolultabb, mint a 15—18. századokban, bár akkor sem volt olyan egyszerű, mint amilyenek a történelem távlatában vagy inkább az iskolás történelem előadásában látjuk.

Az államok szövetkezéseinek, ideiglenes vagy tartós kapcsolatainak, szorosabb vagy lazább egyesüléseinek mind az a formája, ám eddig a történelemben megvalósult és aminek a jövőben való megvalósítását tudósok, írók, államférfiak legnagyobb része a múltban követelte vagy most kívánatosnak tartja, csak tökéletlen alakulat ahhoz az eszményi állapothoz képest, amelyet az örökbéke biztosítására Kant alkalmasnak tart s az egész világ valamennyi népét szabad államokban egyesítő föderalizmusnak nevez.* Ha eszményi állapotot, eszményi törekvéseket emlegetünk, el kell készülnünk úgy a reális bölcsek, mint a mánál tovább nem nézők fölünyes ajkbiggyeszítésére és nyugodtan kell fogadnunk, ha *utópia!* kiáltással intézik el a vitát. Pedig hát, mint Kant egyik magyarázója megjegyezte, bizonyára ő is volt legalább annyira okos, hogy ismerte és kellően értékelte a kifogásokat, az ellenvetéseket és nem volt oly balga, hogy egy hatalomtól kívánta volna állandó hadseregének fölösztatását;

* *Zum ewigen Frieden.*

azonban, mint moralista gyakorlati szempontból a békét tartotta olyan állapotnak, amelyre kötelességünk törekedni. S aki ezt a kötelességet kitüzi az egyesek és főként az államok elé, annak azokat az elveket is ki kell fejtenie, amelyek ez állapot elérését megvalósítását lehetővé teszik. És a kötelesség eszméjének filozófiai megalapozójától most, amikor a német kötelességérzet háborús eredményeire bizonyára a világbéke eszméjének gúnyolói is nagyon büszkék, talán legbüszkébbek, el kell mindenkinek fogadni azt a tanítást, hogy nem azt kell nézni: lehetséges-e az örökbéke vagy sem, hanem azt, hogy a szörnyű háborúskodás — amelyre eddig minden állam készült s ez a készülődés szabja meg minden állam belső életét is — megszűnjék s ha ez jámbor óhajítás marad is, akkor is törekednünk kell erre, mert ez kötelességünk.

Az örökbékének Kant szerint három föltétele van: az első az államok belső alkotmányára, a második az államok egymás között való viszonyára s a harmadik az egyénnek a világhoz való viszonyára vonatkozik.

Az első feltétel, hogy az alkotmány republikánus legyen. Ki kell itt mindjárt emelnünk, hogy Kant a respublikát nem a köztársaság mai értelmében használja, mert éles megkülönböztetést tesz az államforma két szempontból való meghatározása között:

1. A főhatalmat gyakorló személyek száma szerint, vagyis aszerint, hogy a társadalom egyetlen, több-kevesebb szövetkezett vagy valamennyi tagja gyakorolja a főhatalmat, az államforma: autokrácia, arisztokrácia, demokrácia. (*Forma imperii.*)

2. A kormányzás formája szerint, vagyis aszerint, hogy az állam miként gyakorolja teljhatalmát, a törvényhozó és végrehajtó hatalom (kormány) el van-e egymástól különítve vagy egy személyben, a saját akaratát törvényként végrehajtó uralkodó személyében egyesül-e: respublika, despócia. (*Forma regiminis.* Ez tulajdonkép kormányforma, az előbbi államforma.)

A republikánus alkotmány biztosítja a társadalom tagjainak egyéni szabadságát és egyenlőségét, de megszabja valamennyinek az egyetlen közös törvényhozástól való függését, más szóval megállapítja az egyénnek, mint embernek és állampolgárnak jogait s mint alattvalónak kötelességeit. Hogy miért csak az ilyen alkotmány vezethet az örökbékére, azt Kant meggyőzően, de oly egyszerűen, szinte népiesen magyarázza meg, hogy semmi újat nem találunk benne, mert hiszen ugyanez az okoskodás igen sok ember gondolkodásában végbement s ezen alapszik az a mind erősebbé váló követelés, hogy

a háború és béke, vagyis a hadüzenet kérdésében a nép döntsön, ami Kant szerint a republikánus alkotmányból önként következik.

„Ha — mondja Kant — az állampolgárok beleegyezése szükséges annak eldöntéséhez, hogy legyen-e háború vagy ne? — akkor semmi sem természetesebb, mint az, hogy — mivel döntésükkel a háború minden nyomorúságát önmagukra kellene zudítaniok (tehát: önmaguknak kellene harcolniok; a háború költségeit sajátjukból kellene előteremteniök; a pusztításokat helyrehozniuk; a bajok tetejébe végül még a békét magát megkeserítő, az újabb meg újabb háborúk miatt sohasem törleszthető adósság terhét magukra vállalniok) nagyon is megháynák-vetnék, hogy beteloganak-e ilyen gonosz játékba. Ezzel szemben olyan alkotmányban, ahol az alattvalók nem állampolgárok, amely tehát nem republikánus, ez a világon a legmeggondolatlanabbul intézett dolog, mert az államfő nem tagja, hanem tulajdonosa az államnak, a háború miatt egyáltalán nem szenved rövidséget lakomáiban, vadászataiban, kastélyaiban, udvari ünnepegeiben stb., ezt tehát jelentéktelen okokból, mint valami kirándulást elhatározzák és az illendőség kedvéért az erre mindenkor kapható diplomáciai testületre reábízzák ennek igazolását.”

A második feltétel a fentebb körülírt föderalizmus, amely épp oly magasan fölötte áll az eddigi s az eddigiek elvi alapján létesíthető államkapcsolatoknak, mint amily messze van egymástól a két különböző cél: a béke és a háború.

Kant föderalizmusának ugyanis célja az örökbéke, amazoknak az államkapcsolatoknak pedig a háború. Eddig az államok — a béke biztosításának hangoztatása mellett is — háborúra, háború céljaira szövetkeztek és így közömbös, de szinte eldönthetetlen is a felelősség kérdése. A tény az, hogy minden állam azért keres szövetséget, hogy erősebb legyen a háborúban és a béke valódi biztosítására célzó szövetség addig nem is képzelhető, amíg legalább is két hatalmi csoport áll egymással szemben, amelyek között az érdeellentét, a hatalmi verseny feszültsége bármely pillanatban kirobbanthatja a háború szikráját.

Az államok egymáshoz való mai viszonyát Kant a vademberek egymáshoz való viszonyához hasonlítja. Mély megvetéssel látjuk ezekben az emberiség állati létének alacsonyosságát, durvaságát, vadságát, mert többre becsülik a törvénytelen szabadságot, amely mellett egymást marcangolják, gyilkolják, mint a saját maguk alkotta törvényes kényszert, amely jogait biztosítaná. És az államok egyenkint éppen így ragaszkodnak minden külső kényszertől való mentességükhöz: ez a szuverenitás az államiság legfőbb

jellemvonása, ez az államfelség (*denn Volksmajestät ist ein ungereimter Ausdruck*) s az európai és amerikai vadak között a különbség főként abban áll, hogy ez utóbbiak egyes ellenséges törzseket egészben fölfaltak, míg az európaiak a legyőzötteket életben hagyva jobban ki tudják használni, mintha elfogyasztanák őket, mert inkább szaporítják az alattvalók számát s ezzel a jövőendő nagyobb háború eszközeinek tömegét.

A mostani háborúban is sűrűn hangzik a vád mindkét részről a nemzetközi jogszabályok, a humanitás parancsainak megsértése miatt s mindannyiszor iparkodik a megvádolt védekezni vagy eljárását jogilag igazolni. Ez így volt régebben is és Kant abban a tiszteletben, amelyet minden állam a jogeszme iránt legalább ilyenképpen mutat — habár annak leghivatottabb magyarázóitól nem fogad el szándékait módosító tanácsot — azt következteti, hogy az emberekben mégis csak megvan, bár most még szunnyad az az erkölcsi hajlam, amely a vad erőszak helyébe a jog uralmát fogja léptetni, mert különben semmi értelme sem volna annak, hogy az államok egymás között folyó harcaikban is a jogot emlegetessék. Amíg a jog az államok között folytatott vitákban csak a fegyverzajt kísérő ilyen üres szólam marad, de nem rendezi a vitát, mint az emberek között támadt érdeköszeütközésekben, addig azt mondhatjuk, hogy az európai kultúra csak az embereket emelte ki természeti, állati vadságukból, de az államokat nem. Amíg az államok jogait nem valamely rajtok kívül és fölöttük álló bíróság előtt per útján, hanem saját erejükkel háborúban akarják „kivívni” a szó valódi értelmében, addig még a kedvező eredmény is csak győzelemnek, de nem jogi döntésnek tekinthető és így a békekötés csak ennek az egy háborúnak, de nem *a* háborúnak vet véget, mert ez újra kitörhet bármikor, amikor valamelyik fél elég erősnek érzi magát arra, hogy saját bírójaként jogát érvényesítse. A békeszerződés (*Friedensvertrag*) helyett tehát békeszövetséget (*Friedensbund*) kell kötni, hogy minden háborúnak véget vessünk. Ennek a békeszövetségnek nem az lenne a célja, hogy valamely állam hatalmát gyarapítsa, hanem az, hogy fentartsa és biztosítsa az állam szabadságát s egyszersmind a vele szövetkezett többi államét is. Ennek az eszme- nek kivihetősége (*objektive Realität*) a föderalitáson alapszik, amely lassankint kiterjeszkedik valamennyi államra és így az örökbékéhez vezet. A megvalósulást Kant úgy képzei, hogy egy hatalmas és fölvilágosodott nép, amely természeténél és belső alkatánál fogva szükségszerűen hajlandó az örökbékére, olyan államot alkot, amely más államokkal szemben a föderatív egyesülés középpontja lehet,

ezek egymás szabadságát biztosítják s mind több és több ilyenmű kapcsolattal tovább és tovább terjeszkednek. Pozitív irányban ennek az eszménynek megvalósítása a világállamhoz vezetne, miután a józan ész szerint az egyes államok nem menekülhetnek a háborút magában rejtő törvénynélküli állapotból másként, csak ha éppen úgy lemondanak vad szabadságukról, mint az emberek s éppen úgy alávetik magukat a mindnyájuk fölött álló kényszerítő törvényeknek. De minthogy a mai nemzetközi jog fogalmilag a háborúhoz való jog s minthogy erről az államok nem akarnak lemondani, meg kell elégednünk az örök békét megteremtő pozitív világállam helyett annak negatív szurrogátumával, a háború elhárítására kötött, folyton terjeszkedő szövetséggel, amely azonban a háború kitérésének állandó veszedelmét rejti magában.

Kant e végső következtetése igazságának szomorú bizonyossága a mostani háború, amely annál inkább mutatja a béke biztosítása címén kötött szövetségnek a háború elfojtására való gyöngeségét, mert hiszen a Kant-féle egységes szövetségtől is még nagyon távol vagyunk a 20-ik század hatalmi csoport-szövetségeinél, amikor ezeket az egymás megtámadásának célja legalább is oly mértékben hozza létre, mint a közös védekezés szükségének fölismerése. Ez a két motívum egyébként oly circulus vitiosusban kavargó, amely könnyen a háború miatt való felelősség tudománytalan kérdésének terére szédítheti a kutatót, amidőn azt akarná megállapítani, hogy kinek volt oka támadástól félni s kinek volt joga védekezésből támadni.

A harmadik feltétel, hogy az egyének a világhoz való viszonya a *hospitalitas*-on alapuljon, „a világpolgárság az általános hospitalitás feltételeire szorítkozzék”. Ez a hospitalitás nem az ókori vendégbarátság, amely a jótékonyiságnak köszönhető szívességi viszony, hanem az idegenek az a joga, amelynél fogva vele szemben senki se viselkedhessek ellenségesen azért, mert annak a területére érkezett. Ez tehát a közlekedés, a szabad forgalom joga, amely minden embert, mint a társadalom tagját megillet. Ennek a jognak alapja a föld-felület közös birtoklásának joga, amely felületen, mint gömb-felületen, az emberek nem szóródhatnak szét a végtelenbe, hanem meg kell egymást tűrniök egymás mellett, mert eredetileg senkinek sincs több joga ahhoz, hogy a föld valamely helyén legyen, mint a másiknak. A hospitalitással s az ennek alapjául szolgáló természeti joggal egyaránt ellenkezik úgy az idegen területekre jutottak kirablása, mint a benszülöttek leigázása, kizsákmányolása. S a természetijognak ezt a két irányú megsértését vizsgálva, a vad benszülötteknél sokkal bűnösebbeknek találjuk a művelt világ hódító népeit. A hospitalitás

nem terjedhet többre, mint az idegen és benszülöttek között a közlekedés, forgalom lehetőségének föltételeire s mihelyt e törvényes föltételek szabályozva vannak, távoli világrészek is békés viszonyba kerülhetnek s ezzel az emberiség közelebb jut a világpolgári alkotmányhoz. Ha a föld népeit ez az alkotmány oly szoros közösségbe fűzi össze, hogy a föld bármely egy helyén esett jogsérelem az egész földön ilyenként válik érezhetővé, akkor megvalósul a világpolgár-jog eszméje, amely nélkül az örökbékét el nem érhetjük.

III.

A létező államkapcsolatokon fölülemelkedő államszövetség irodalmi követelőit mind a háború elleni küzdelem, az örökbéke megvalósításának vágya hevíti. Kant, a német bölcsész után egy orosz és egy francia író fejtegetésének rövid vázlatát kívánjuk adni, ezzel is igazolva azt a tényt, hogy nemzetekre való tekintet nélkül az egész kultúremberiségben egységesen él a vágy, hogy az emberiség életéből a tömegmészárlást kiirtsuk. De a vágy magábanvéve nem elegendő, mert — nem is szólva a tőkéstermelés és a háború között elválatatlanul fönnálló összefüggésről — azt a fölfogást kell uralkodóvá tenni, hogy e vágy teljesülése csak az államok belső alkatának és egymáshoz való külső viszonyainak átalakításától remélhető.

Novikov* abból a sokszor nem ok nélkül utópisztikusnak jelzett fölfogásból indul ki, hogy „elegendő az uralkodó eszméket kiirtani a háború ostorának eltávoztatására”. Épp ily súlyos tévedése, hogy — nyilván az anarchistákkal való szellemi kapcsolat gyanújának buzgó elhárítása végett — szinte rémüldözve utasít vissza minden erőszakos, törvényellenes eszközt, mintha bizony az emberiség haladását jelző történelmi események mindig az uralkodó osztályok érdekeit védő törvények keretében zajlottak volna és zajlanának majd le; de még súlyosabb tévedés, amely bántóan magán viseli az orosz viszonyokhoz való alkalmazkodás bélyegét, az az elvi kijelentése, hogy az európai föderációnak semmi joga se legyen az egyes államok belügyeibe beleavatkozni s közelebről is megmagyarázza, hogy ezzel mit akar mondani: azt tudniillik, hogy a franciák élhetnek köztársaságban, az angolok parlamentáris monarchiában, az oroszok abszolút monarchiában és élhetnek egymással föderációban. Hát a mai háborús szövetség látszólag igazat ad ennek a fölfogásnak; de hogy igazi demokrata állam állandó — a békére irányuló! — szövetségben élhessen abszolútista állammal, az lehetetlen. Hiszen csak gondoljunk az osztrák-

* *Die Föderation Europas*. 1911.

magyar államkapcsolatra; a 67-es kiegyezés olyan-amilyen magyar alkotmányának feltétele az volt, hogy Ausztria is parlamentáris kormány alá kerüljön s gondoljunk arra, hogy e kapcsolatban ma is mennyi visszásságot okoz az, hogy Ausztriában általános választójogon, nálunk pedig cenzuson épül föl a parlament. És talán fölösleges arra a színté közhelyszerű igazságra utalnunk, hogy az abszolútizmus állandó veszedelem a szomszéd államokra, nem lehet tehát azt mondani, hogy az államformához „a szomszédoknak semmi közük”.

E téves és talán csak taktikai okokból kiemelt szempontok ellenére is sok értéket találhatunk Novikov fejtegetéseiben, bár mindig kelleténél több súlyt tulajdonít a fölfogások, mint a tényleges viszonyok erejének. Így a föderáció legnagyobb akadályát a szuverenitás mai fölfogásában, illetőleg abban látja, hogy az államok nem akarnak szuverenitásukról lemondani, holott szerinte ez a szuverenitás nem más, mint az egyes államok szabadsága arra, hogy bármely pillanatban a szomszédállamra vessék magukat, hogy attól egy tartományt elvegyenek vagy érdekei ellen egyezsége kényszerítsék, szóval ez a szuverenitás: jog a rablásra. Erről nem akarnak lemondani a modern államok, mert a hódítást jótéteménynek nézik; ezért nem szűnhetik meg a bizonytalanság. A modern államok: belső és külső rablásra szolgáló nagy ügynökségek. Ha egy fillért lopnának, elpirulnának olyan emberek, akik közösen a legnagyobb erőfeszítéssel milliárdokat lopnak vagy rabolnak. Ezt azonban már nem tekintik lopásnak vagy rablásnak, sőt minél nagyobb erőszakkal történik, annál nagyobb a tisztelő csodálat. Gondoljunk a hódító hadvezér dicsőségére s a termelő munkát végző munkás megvetettségére. Amint egyes országok határain belül meg lehetett teremteni a lopások, erőszakosságok ellen a biztonságot, épen úgy meg lehet és meg kell azt teremteni Európa, sőt az egész föld területén. És így Európának, illetőleg az egész emberi nemnek föderációja nem egyéb, mint a biztonsági szervezet kiterjesztése. A biztonsági érzet pedig alapja az egyéni boldogságnak és a társadalmi fejlődésnek. A föld lakóinak kilenc tizedrésze ma nem lakik jól. Olaszország harminc milliójából (1901-ben) tizenkét millió nem tudja, hogy másnap mit eszik. Európában igen sok millió él, akik soha egy könyvet nem vesznek. Ma az államokban három irányú tevékenység folyik:

1. gazdaságot termelnek,
2. rettenetes katonai szervezetet tartanak fenn, hogy szomszédaikat meglopják és
3. hogy a szomszédok őket meg ne csalják.

E két utóbbit meg kell szüntetni, hogy a nyomortól megszabaduljunk, ez pedig csak úgy lehetséges, ha a nemzetközi anarchia helyébe a föderáció, az ellenségeskedés helyébe a szolidaritás lép. Az afrikai törzsek harcaiban Novikov szerint évenként félmillió ember pusztul el, a 19. század háborúiban Európában legalább tíz millió embert öltek meg. Leroy-Beaulieu szerint — idézi Novikov — az európai budgetek egy harmada a korábbi háború kiadását fődözi, egy harmada a jövőendő háború előkészítésére kell. Az európai nagyhatalmak katonai kiadásai évi öt milliárd frankra rúgnak (azóta még többre), gondoljunk” azután a háború irtózatossá anyagi pusztításaira s arra, hogy béke idején is az államok között folyó gazdasági harc a vámpolitika útján mennyi nyomort szül. Hogy így egész néptömegeket lehet tönkretenni, erre példaként felhossa Novikov a következőt:

Olaszország burkolatkövet, mint nyersterményt, vámmentesen szállított Oroszországba. Egy szép napon az orosz vámhivatal kimondta, hogy ez kidolgozott árú, tehát vám alá esik. A szállítás megszűnt, Olaszország nagy területén éhínség tört ki. A vám csak a külön élő, egymással ellenséges államok között tűnhetik fel szükségesnek. Történelmi példákkal bizonyítja Novikov, hogy amint egy terület elszakadt valamely államtól, követelték a vámvonal felállítását, holott azelőtt megéltek egy vámterületen, nem félve a verseny kárától. A vámok az emberiség jólétének legnagyobb akadályai, mert hiszen mesterségesen megnehezítik, sőt esetleg lehetetlenné is teszik, hogy a termékek a szükségleteknek megfelelően oszoljanak el, s így túltermelést s ínséget okoznak egyszerre. De nem szűnhetnek meg addig, amíg a vámjövödelmekre szükségök van az államoknak a fegyverkezés céljaira. Ha megszűn a nemzetközi biztonság a föderációval, ez a kiadás elesik s megszűnhetnek a vámok is.

„A föderációt a világ kitagadottjai csinálják meg, mert a jóllakottak elviselhetőnek tartják a mai állapotot is. Az éhezők azonban nincsenek ezen a véleményen. A föderáció lesz bizonyára egy napon a legparancsolóbb népkövetelések egyike, mint 1789-ben az egyenlőség követelése Franciaországban s 1846-ban az olcsó kenyér követelése Angliában. A szocialisták már zászlójukra írják a nemzetközi uniót s folyton erősebbek lesznek, amíg csak azt követelik, ami a kultúra alapja: Szűnjék meg a rablás és öldöklés, vagyis teremtsük meg a nemzetközi jogrendet!”

„Ez az egyetlen gondolat, mint Renan mondja, magában foglalja a próféták ezeréves történetét: Eljő a nap, amelyen igazságosság fog uralkodni a földön.”

Nagy részletességgel fejtegeti ezután a föderációt akadályozó és előmozdító tényezőket. Előbbiek: a hódító vágy, a háború varázsa, a háború híveinek tévedései, a militarizmus nyomán támadt érdekek, a sovinizmus és a nemzeti terjeszkedés szenvedélye, a nemzetközi igazságszolgáltatás iránt való bizalmatlanság, a fajgyűlölet, a nemzetek önzése és rövidlátása, a hagyományok és szokások, a képzelőtehetség fogyatékosága. Előmozdító tényezők: a gazdasági technika és szervezet, a szellemi látókör tágulása, erkölcsi tényezők, a katonai technika és szervezet, a politikai tényezők, az európai patriotizmus, univerzalizmus és nacionalizmus.

Ezután a megvalósítás lehetőségét és módzatait fejtegeti. A föderációt egy politikai párt sem vette fel közvetlen követelés-ként programjába, a szocialisták hangoztatják ugyan kiáltványaikban, de nem mindenekelőtt és nem kizárólagosan. Több más igen jelentéktelen kívánságokat fűznek hozzá”. Ez a vád az utópistáé a történelmi materializmuson alapuló helyes felfogás ellen, mert hiszen a föderációt nem lehet egyszerűen úgy nyélbeütni, hogy csak azt akarjuk, még ha ennek üdvösségéről egytől-egyig minden embert meggyőzünk is. A marxizmus nem próféciája a múlttal szakító új világnak, hanem éppen annak a fejlődésnek a magyarázata, amelynek útján a mai társadalomból ki kell alakulnia az újnak akkorra, amikorra ennek gazdasági föltételei megvalósulnak. Az eszmei harcnak csak siettető, érlelő hatása lehet a fejlődésre, de a legszebb program, a még oly üdvös és igazságos követelés kizárólagos hangoztatása sem pótolhatja a fejlődés folyamatát, nem teremtheti meg enélkül a legegyetemesebb akarattal sem a dolgok új rendjét.

Helytállóbb Novikovnak a konzervativizmus kifogásai ellen való érvelése. Aristoteles, a maga korának legnagyobb bölcsésze, még el sem tudta képzelni a politikai életet rabszolgaság nélkül; az eszmék fejlődése, a fölvilágosodás éppen úgy meg fogja dönteni a militarizmust és a nemzetközi anarchiát, mint a rabszolgaság intézményét megdöntötte. Novikov azonban itt is egyoldalú marad, az eszmei fejlődés mellett nem méltatja a gazdasági tényezőket, csak a lelki folyamatot látja, amely szerint ma még elmosódó fogalom a föderalizmus, azután határozottabb eszme lesz, majd kívánsággá és akarattá erősödik s akkor a népszenvédély kényszeríti a politikai pártokat az életre való küzdelemre, a kormányokat pedig az ennek megfelelő pozitív törvényhozásra.

A konzervativizmus belső és külső politikája között állandó az ellentét. Az államon belül a törvényességnek, az államok között fennálló viszonyban az anarchiának a hívei a konzervatívek; A föderalizmussal szemben nincs pozitív programjuk. tagadó álláspontjukat

azzal indokolják, hogy minden haladást a politikai intézményekben vérfolyam jelez, mert az uralkodó osztály sehosem mond le önként előjogairól. A konzervatívok a vértől nem irtóznak annyira, amikor saját érdekeiknek megfelelő háborúról van szó, de egyébként sincs igazuk, mert ugyanaz a cél egyszer harc, máskor béke útján érhető el. Franciaország véres forradalommal szabadult meg arisztokráciája uralmától, Anglia vér nélkül; a harminc éves háborúra az osztrák udvart a vallásszabadság elleni gyűlölet bújtotta, 1860—67 között egy Habsburg megadta alattvalóinak a lelkiismereti szabadságot, a polgári házasságot és a népiskolát egyetlen élet föláldozása nélkül. Svájc 1814-ben még arisztokratikus és egyházas államok laza kapcsolata volt s 1848 óta demokratikus szövetséges állam. Ez a fejlődés is egy csöpp vér nélkül ment végbe. 1820-ban Angliában még alig egy tucat ember háborodott fel azon a barbárságon, hogy négyéves gyermekeket 12 órán át dolgoztattak a gyárban s azóta mennyire fejlődött a munkásvédő törvényhozás!

Az európai föderáció eszményének hívei is így fognak szaporodni mindaddig, míg majd befolyást tudnak gyakorolni a törvényhozásra. Az 1901-ben megjelent könyv szerint Európában és Amerikában 91 békeegyesület állt fönn, körülbelül 43.800 aktív taggal.* Központi irodája Bernben van és 1899 óta nemzetközi kongresszusokat tartanak, lapokat és könyveket adnak ki és saját anyagi erejükkel szervezik a béke-propagandát. Európa törvényhozó testületeinek tagjaiból alakult az Interparlamentáris Unió, amely a kultúrállamok között fönnálló jogi vonatkozások szabályozásának kérdését tanulmányozza. Tizennégy törvényhozó testületből 1500 tagja van az Uniónak, amelynek legalább ez idő szerint nem tudunk olyan jelentőséget tulajdonítani, mint Novikoy, hiszen ugyanazok a tagok, akik az Unió kongresszusain és lakomáin lelkesedtek a világbékeért, otthon, saját parlamentjeikben megszavazzák a hadiköltségeket béke idején is — egyes dicséretes kivétellel —; a mi közjogi ellenzékünk sem a világbéke mellett való állásfoglalásból, hanem pusztán nemzeti követelményeinek ki nem elégítése miatt tagadja meg hozzájárulását a katonai terhek emelésétől s az önálló magyar hadsereg részére még többet is megszavazna.

Természetes, hogy az igazi, hamisítatlan, demokratikus parlamentben jobban érvényesülhetnének a világbéke hívei. Így igen találón

* Ha e szám a valóságnak megfelel, akkor a békemozgalom egyesületei és hívei azóta rohamosan szaporodtak. Így pl. Franciaországban 1907-ben 38 békeegyesület van s tagjaik, valamint a békeegyesülethez csatlakozó egyesületek tagjainak számát Fried 300.000-re becsüli. (Fried: *Die moderne Friedensbewegung*, 79. o.)

utal Novikov arra, hogy 1893-ban a német Reichstagban hatalmas ellenzéke volt a katonai létszám fölemelésének s nem volt a nép valódi többsége az a parlamenti többség, amely a katonai teher emelését megszavazta. A kormány javaslata mellett szavazó képviselők választóinak száma ugyanis 3,225.000, a javaslat ellen szavazó és kisebbségben maradt képviselők választóinak száma pedig 4,223.000 volt, úgy hogy a létszámemelést ellen, tehát a béke mellett tulajdonképpen a választóknak egymilliónyi többsége nyilatkozott meg. Ki tudja, milyen következményei lehetnek volna annak, ha Németországban a kerületek igazságos beosztása és a proporciós választás lehetővé teszi az általános választójog teljes érvényesülését, így a nép valódi többségi akaratának megnyilatkozását, s ezzel talán megakasztja a fegyverkezés fokozásának örületes iramát. (Milyen fényes cáfolata ez az önmaga szolgáltatotta adat is Novikov ama felfogásának, hogy a föderáció független az államok belső alkotótól! Hát talán a cári kiáltványoktól várja ő a fegyverkezés megszüntetését, amikor az általános választójog parlamentje sem volt képes eddig a fegyverkezés fokozását megakasztani.)

A világbéke megvalósulásával biztató jeleket ezután így sorakoztatja föl Novikov:

1. Újabb békeegyesületek alakulnak s a régiek tagjai is szaporodnak.

2. A sajtó mind több rokonszenvet mutat a békemozgalmak iránt, ami amellest szól, hogy a közönségben is megvan ez a rokonszenv, mert a sajtó mindig alkalmazkodik az uralkodó hangulathoz, még a konzervatív sajtó is megérezte a közvélemény változását.

3. A kormányok is a békemozgalmak mellett nyilatkoznak. Igaz, hogy ez az elvi állásfoglalás még messze van a gyakorlati politikától, de az első lépés mégis efelé s maga a szemfényvesztés meghajlás az erény előtt.

4. Az antimilitarista pártok gyarapodnak, amivel szemben a konzervativizmus táborát a modern idők pusztítják, a liberális pártok pedig gyávaságuk és ingadozásuk folytán leszorulnak vezetőszerepükről.

5. Annál jobban erősödik mindenütt a szocialista párt, egyrészt mert ellenségei mindig ostobábbak, a szocialisták pedig egyre okosabbak lesznek s a forradalmi és fölforgató tendenciákat elhagyva, kormányra törekcsenek, félretolva az útból az egykori szabadelvű balpártokat s kezükbe ragadva a haladás zászlaját. A szocialista párt haladása egy-egy lépés a föderáció felé s a béke reményét az erősíti a legjobban, hogy ez a párt egymaga több teret nyert, mint a többiek együttvéve.

Ezután Novikov beletéved a szocializmus úttörőinek vagy inkább előfutárainak ama fölfogásába, hogy az emberiség boldogítására a világ hatalmasait, elsősorban az uralkodókat kell megnyerni az új társadalmi rend helyességéről s az arra vezető eszközök, utak és módok célszerűségéről való meggyőzés útján. Mindjárt ki is számítja, hogy csak a földgömb 25 nagy monarchiájának uralkodóját, 23 köztársaság elnökét, a nemalkotmányos államok ezer méltóságát, a parlamentáris államok 35 ezer képviselőjét és szenátorát, összesen tehát 40 ezer embert kell megnyerni a föderáció eszméjének és — kész a föderáció. Azonban, minthogy nyilván önmaga sem bízik ez előkelő nagykorúak oktatásának sikerében, mindjárt lejjebb száll a társadalmi ranglétrán s a súlyt pótolva a számmal, 120 —140 ezer ember akaratát elég erősnek tartja arra, hogy az emberiséget kivezessék az anarchiából a föderáció útján a világbéke paradicsomába.

A kételkedőkkel szemben hivatkozik arra, hogy az uralkodók sem vonhatják ki magukat a társadalmi milieu eszméinek hatása alól; csakhogy itt ezt a helyes fölismerést nem vezeti végig következetesen, mert nem gondolja meg, hogy ma a társadalmi milieu nem szorítkozhatik arra a 120—140 ezer emberre, akiket esetleg sikerült a föderáció leglelkesebb híveiül megnyerni, mert a társadalomnak újabb, gyökeres átalakulása csakis a milliókra menő tömegek erejével, öntudatos szervezettségével következhetik be. Ezt ugyan később maga is belátja, amikor a föderációt megteremtő, lángeszű hatalmas fejedelem elmaradása esetére a munkástömegek szakadatlan és kitartó küzdelmétől várja a föderáció eljövételét.

Hogy ez mikor lesz, arra józan mérséklettel nem ad, aminthogy nem is adhat választ. Lehet, hogy évek, lehet, hogy évszázadok múlva. Az eszmék közül egyik gyorsan, másik lassan érik meg. Lutherig komoly támadás nem érte a katolikus dogmát és a pápai bulla elégetése után alig ötven év múlva a szociniánusok már Krisztus istenségét is tagadták. Évszázadokon át uralkodott a korlátlan francia monarchia, a törvényhozó testület jegyzőkönyveiben 1789-ig egyetlen antiroyalista kifejezés sem olvasható s a konvent második ülésén egyhangúlag eltörlik a királyságot. A föderáció eszméje sokkal bonyolultabb, semhogy a nép szenvedélyét úgy föl tudná korbácsolni, mint más egyszerűbb kérdés, mint pl. a népjog, az olcsó kenyér. Ezért az agitációnak inkább az értelemhez kell fordulnia, azt a meggyőződést kell terjesztenie, hogy a föderáció senkinek sem árt, a gazdaságot, a jólétet, a biztonságot fokozza s mindezzel az emberi boldogságot előmozdítja.

Nagy lelkesedéssel ír Novikov II. Miklós, a *béke-cár* leszerelő

akciójáról. Muraviev gróf köriratára 1899 júniusában összeült a hágai nemzetközi értekezlet a leszerelés kérdésében. Június 23-án Gilinski ezredes előterjesztette az orosz javaslatot:

„A hatalmak kötelezik magukat, hogy öt évig nem emelik a tényleges állományt és a katonai költségeket.”

Június 26-án Schwartzhoff ezredes Németország nevében ellenezte a javaslatot, de még a kötelező döntőbírószágba sem ment bele s ezt Bülow, a birodalmi gyűlésen azzal indokolta, hogy a német kormány politikai kérdésekben csak a német nép jólétét ismeri el vezérelvnek. A hágai értekezletnek mégis megvan az a történelmi jelentősége, hogy ez volt az első eset, amikor a nagyhatalmak képviselői nem országok felosztása végett, hanem az emberiségre hasznos mű létrehozásának legalább is a címén ültek össze tanácskozásra s hogy megteremtette a föderális intézmények sorában elsőnek tekinthető, fakultatív, de állandó döntőbírószágot. Nem sokat jelent, ha azt nézzük, hogy a bíróság nem kötelező; de intézmény jellegét és fejlődőképességét s ezzel jelentőségének fokozódására alkalmasságát mutatja — állandósága az eddigi alkalmi döntőbírószágokkal szemben. Mert ha nincs állandó bíróság, az ellenségeskedés könnyen kitörhet, amíg a bíróságot meg tudják alakítani s a szenvedélyek rögtön lehűlnek, mihelyt a vitás ügy mindkét fél akaratából bíróság elé kerül. Bizonyára a legkiválóbb jogászok kerülnek a bíróságba, de mindenesetre „ezerszer bölcsőbbek, mint a dum-dum golyók és a „Maxim-ágyúk”. Pártatlanságukat pedig biztosítja egyrészt az, hogy saját hazáját érintő ügyben egy bíró sem vesz részt, de ha közvetve érinti is az ügy hazája érdekét, a testületi szellem és kötelességérzet bizonyára megtartja azt a bírót pártatlanságában, aki föl tud emelkedni a gondolkodásnak arra a magaslatára, ahol már meggyőződik arról, hogy tényleges érdekkellentét nincs az emberek között. S minthogy minden nemzet erre legmúltóbb fiait küldi a bíróságba, a bírák egyénisége iránt indokolt a bizalom s így alapos az a remény is, hogy a fakultatív bíróság megalégedésre működvén, előbb-utóbb kötelező erejűvé válik az esetek minél nagyobb számára, végre pedig minden vitás esetre.

Ami azt az ellenvetést illeti, hogy ennek a bíróságnak nem lesz végrehajtó hatalma, erre nézve a történelem mutat példát, mert akár közös szövetséges hadsereg, akár egyik megbízott szövetséges fegyveres ereje érvényt szerezhet az ítéletnek. De erre mind kevesebb szükség lesz. Hiszen a magánjogi szerződések óriási többségét is kényszer nélkül teljesítik az emberek s az egyes államok is az egyes nemzetközi szerződések megállapításait, holott ezeknek megszegése nem is provokálna föltétlenül háborút.

A föderális intézmények további csirái: a nemzetközi kongresszusok, amelyeket közös érdekek megbeszélése és védelmének szabályozása végett már régebb idő óta tartanak a különböző államok megbízottai. E kongresszusok fejlődésének történetében a következő fokok állapíthatók meg:

- I. Megegyezés egy célra
 1. határozatlan időre,
 2. meghatározott időre.
- II. Megegyezés különböző célokra
 3. határozatlan időre,
 4. meghatározott időre.

Ma már eljutottunk a II. 1. fokra s látva a nemzetközi kongresszusok folytonos terjeszkedését úgy a területet, mint a tárgyakat tekintve, nem lehet kétségünk a további fejlődés iránt, amelynek folyamán el kell jutnunk a rendes időszakonként megtartandó nemzetközi kongresszusokig. Ezeknek embriója már megvan az interparlamentáris konferenciában, amelyben (1900) az európai parlamentek tagjainak egytizede résztvesz. Ez a szám folyton gyarapodik s egy napon az interparlamentáris konferencia magában foglalja Európa törvényhozó testületeinek többségét. Ekkor a képviselők minden országban indítványt tehetnek, hogy a kormányok hivatalos nemzetközi kongresszusokat rendezzenek, amelyeket mind sűrűbben, majd visszatérő időszakokban tartsanak. így a nemzetközi döntőbírótság mellett nemzetközi törvényhozó testület is fejlődik ki s ettől már nincs messze a nemzetközi végrehajtó hatalom megteremtése. S amint a közös szervek megelégedésre működnek, a fejlődés tovább halad az államok föderációjától az államszövetségig. E fejlődés példáját mutatja Svájc. 1815-ben még szuverén államok csoportja volt, amelyeknek közös ügyekben tartott gyűlésükön a határozatokat a delegáltak csak ad referendum vehették. 1848 után lett Svájc szövetséges állam két kamarával, az egyikbe a népesség aránya szerint kerülnek a képviselők (nemzeti tanács), a másikba minden kanton két delegáltat küld (államtanács). Az átalakulás államok föderációjából államszövetséggé megtörténhetett, mert alaptalannak bizonyult a félelem, hogy a központi hatalom elnyomja az egyes kantonokat. A svájci szövetséges államalkotmánynak mintául az Amerikai Egyesült Államok szolgáltak s ezt fogja követni az európai föderáció is, mert ennél jobbat nem lehet kitalálni.

Mihelyt a föderáció a három államalkotó hatalmi tényező: a törvényhozó, bírói és végrehajtó hatalom birtokába jut, közös intézményeket teremt e hatalmi tényezők működésére. Ha e központi és

egy-egy állambeli hatalmak között a viszonyt jól, vagyis úgy rendezik, hogy a központ tekintélye és a részek függetlensége egymásba vág, egymást kiegészíti s így a centralizáció és decentralizáció harmonikusan kiegyenlítődve érvényesül, mint az emberi testben, akkor a föderáció egészséges, életképes szervezet lesz.

Azzal az ellenvetéssel szemben, hogy ha az egész világ egyetlen, egységes hatalom alá kerül, a földgömb olyan lesz, mint egy nagy börtön, melyből nincs szabadulás, utal Novikov Lorenzo di Medici aggodalmára, aki azt mondta, hogy vége lesz Itália szellemi fejlődésének, ha egy állammá egyesül. Az aggodalom onnan származik, hogy ma a tekintély körülbelül egyet jelent az elnyomással, hogy a politikai hatalmat — s mennél nagyobb, annál kevésbé — tudjuk elképzelni zsarnokság nélkül. A baj nem a hatalomban, hanem az elnyomásban van; de a központi világhatalom, amelynek alapját az egyenjogú nemzetek föderációja alkotja, anarchia és elnyomás helyett jogrendet és védelmet nyújt. Attól nem kell félni, hogy az európai direktórium egyik vagy másik állam érdeke ellen fog kormányozni. E félelem? alaptalanságát mutatja egyrészt az a tény, hogy Svájcban egyik kanton sem emelt soha ilyen panaszt a központi kormány vagy törvényhozás ellen, másrészt az, hogy ezt a félelmet valamennyi állam konzervatívjei hangoztatják s már egyszerű matematikai szabály szerint is ezek, mint az egyenlet ellentétes két oldalán álló mennyiségek, egymást megsemmisítik s ilyenfajta félelem csak addig indokolt, míg az államok egymáshoz való viszonyát az érdekkellentét föltételezése alapján akarják szabályozni, nem pedig a tényleges érdekközösség alapján.

A centralizáció nehézségeit legyőzi a folyton fejlődő technika, szabadságellenes hatását pedig elhárítja az, hogy itt tulajdonképpen nem centralizációval, hanem unióval állunk szemben, amely — miként Amerika példája mutatja — elegendő szabadságot enged a helyi önkormányzatnak s így — mint már érintettük — a centralizáció és decentralizáció harmóniáját és ekként mindenikből a célszerű elvek gyakorlati megvalósítását biztosítja.

IV.

Nem a világbéke, hanem Angliával szemben elsősorban Nyugat-és Középeurópa és másodsorban a kontinentális Európa érdeke szempontjából kiindulva tárgyalja a kérdést Anatole Leroy-Beaulieu ugyanabban az időben *Les Etats- Unis d'Europe* címen*, mégis sok tekintetben találkozik Novikov fölfogásával és javaslataival. Utal arra, hogy

* *La Revue des Revues*, 1900, 2. trimestre.

nemcsak ábrázoló bölcsészek, hanem pozitív elmék, az anyagi érdekek, a politikai előnyök kérdéseit kutatók is foglalkoznak az európai Unió eszméjével. Az Unió adna erőt Európának és biztosítaná a békét, az elzászi kérdés is csak ennek keretében lenne megoldható. Az Unió a szolidaritás elvének megvalósítása a nemzetközi politikában a népek között, mint a társadalomban az egyének között. Nem gondol az Amerikai Egyesült Államokra mint mintára, nem akar új nagy nemzetet, hanem azt akarja, hogy a különböző népek nemzeti létük fönntartásával egyesüljenek, ne legyen *Bundesstaat*, hanem *Staatenbund*. Az első kérdés: Egész Európa beléphet-e ebbe a föderációba?

Törökországgal, Angliával és Oroszországgal szemben lehetnek aggodalmak, különösen Angliával szemben.

Törökország sokkal ázsiaibb, semhogy az európai föderációban könnyen elhelyezkedhetnék. A történelmi hagyományokkal is ellenkeznék ez, hiszen az első európai egyesülés célja éppen a törökök kiűzése volt Európából. Ma (1900) nem hadseregeivel, hanem züllésével fenyegeti az európai békét. Mégis be lehetne venni az Unióba, de nem egyenjogú tagként, hanem valami kapcsolatban, vagy Európa védnöksége alatt a sok nyugtalanságot okozó Keleti kérdés, a kis Balkán államok helyzetének megoldásával. Egy Balkán-konföderáció az európai föderációban éppen úgy legjobban biztosítaná a kis keleti államok függetlenségét, mint a nyugati kisebb államokét azoknak az európai föderációba való belépése.

Sokkal nehezebb az angol és orosz kérdés. Mindkét birodalom túlságosan nagy, fölforgatná a szövetséges Európa egyensúlyát. Alkotmányos alakulatuk, céljaik és hagyányaik szerint is nagyon eltérnek a többi Európától. Bismarck is azt mondta: Sem a gigászi tengeri hatalom, sem a kolosszális szárazföldi hatalom: sem a bálna, sem az elefánt nem éreznék jól magukat egy európai köztársaságban vagy föderációban, Bármily laza lenne is a kapcsolat, Anglia nem találhatná ott meg a helyét, mert ez az öt világrészre kiterjedő hatalom több, mint európai. (*Est plus mondial, queuropéen*) Soha ily nagy s ily népes birodalom még nem volt. Maga egy egész világ. Hogy mi lesz belőle, ez a legnagyobb problémája az új világnak, de nagy gondjuk a szomszédoknak is. A megoldás nem sokkal könnyebb, mint az európai Unióé. Egy a szuverenitása, de még nem tökéletes a föderáció és kívül áll az európai szolidaritáson. Törekvései a föld több pontján több európai állam érdekeit veszélyeztetik, Nemcsak vele nem lehet, hanem inkább ellene kell megcsinálni az európai Uniót! Európa szárazföldi államai nemcsak az Európán kívüli, az amerikai és távol keleti versenytársak, hanem Anglia ellen

is kell, hogy együttesen védjék meg befolyásaikat és birtokaikat. Mert még ha gyarmatai egy részét, Ausztráliát is elveszítene, mint az angol-szász népek szövetsége, a tengeren hegemoniát gyakorolhatna s föderációra kényszeríthetné a szárazföldi Európát, ha ez előbb létre nem jönne.

Oroszország is kívül áll az európai szolidaritáson. Intézményei, hagyományai, politikai alkata, kiterjedése ellentétbe állítják a tulajdonképpeni Európával. Az oroszok Európát öregnek, kiéltnek tartják, s ha nem is egész Európa, de a szláv világ hegemoniájára törve, elég erőseknek érzik magukat arra, hogy szövetségre ne legyen szükségük. III. Sándor cár szerint Oroszország: hatodik világrész — s nem is a legkisebb. 150 (ma már 170) milliónyi lakosainak negyötöde európai eredetű. Az orosz szupremácia elleni védekezésből is kell Európának szövetkeznie. Az európai föderáció hívei közül többen, így Le Play is e föderációt épp oly szükségesnek tartják a cári uralom, a moszkovitaambíciók, mint az angol áradat ellen.

Európa és a világ mai (1900) helyzetében azonban még sem látja Leroy-Beaulieu Oroszországban Európa , legfélelmeőbb veszedelmét. Sőt, egyrészt Németország katonai ereje, másrészt Oroszország gyarmati és tengeri törekvései biztosítják Európa, vagy — mondjuk — a világ egyensúlyát, mert Oroszországnak éppen úgy, mint Európa többi részének érdekében áll a tenger szabadságát biztosítani Nagybritannia túlnyomó erejével szemben. Egyébként keleti terjeszkedésének arányában nincs is elegendő tőkéje Oroszországnak a politikai uralma alá vetett népek kizsákmányolására, ipari fejlődésében európai tőkére szorul. Gazdasági és politikai érdekei tehát egyaránt arra ösztönzik Oroszországot, hogy közeledjék Nyugat-európához, hogy esetleg ententebe is lépjen vele, aminek bevezetésével szolgálhat az „alliance franco-russe”.

Az államok szövetségét sohasem a kölcsönös rokonszenv, hanem mindig a közös féltékenység, a közös gyűlölet teremtette meg. A haladás, a demokrácia eddig ezen nem változtatott. Európában úgy, mint Amerikában soha ily heves nem volt a politikai vagy kereskedelmi hegemoniáért való versengés. A nyugtalanító jelenségek, nacionalizmus, imperializmus, fajgyűlölet, nemzeti önzés örületig fokozódnak. Szabad-e ilyen időben remélni, hogy a pacifista propaganda és a szolidaritás szövetségbe egyesíthetné Európa népeit? A szerző a huszadik század esetleges európai Unióját a világ jelenlegi állapotában csak az Anglia elleni közös gyűlölet és közös érdekek ösztönző erejétől reméli. Az első lépésnek ehhez az

európai Unióhoz a most fennálló két szövetség s ezzel a szárazföldi Európa legnagyobb hatalmainak egyesülését látná, amelyhez aztán csatlakoznának a kisebb államok s ezzel biztosítva lenne Európa, sőt az egész világ békéje.

Ami a formát illeti, erre nézve talán korai még a találgatás, hiszen ha a cél helyességét felismerik és a megvalósítást akarják, az eszközöket és módokat meg fogják találni. Mégis az eddigi diplomáciai és a kongresszusokon megnyilatkozó nemzetközi érintkezések megsűrösödéseként azt lehet remélni, hogy a föderáció élén két legfőbb közös intézmény fog állani:

1. A kormányok képviselőiből alakult szenátus vagy államtanács,
2. az egyes országok népessége arányában választott képviselőkből álló törvényhozó testület, amely mellett természetesen fennmaradnának a külön állami törvényhozások.

„Szabad-e álmodni európai parlamentről? európai direktóriumról? legfőbb európai bíróságról?” — kérdi szinte sóhajtva Leroy-Beaulieu. Egyelőre örömmel kell fogadni mindent, aminek az a célja, hogy Európa államait és nemzeteit közelebb hozza egymáshoz politikai és gazdasági téren, tehát a nemzetközi értekezleteket, kongresszusokat, kereskedelmi szerződéseket, választott bíróságokat. A gazdasági viszonyok nem kevésbé fontosak, mint a politikaiak s remélhető, hogy az európai szövetség vámegegyezményekkel, esetleg teljes vámunióval kezdődhetik. Anglia is, miután a politikai szorosabb kapcsolat nem sikerült, gazdasági alapon akarja szorosabban összefűzni a világbirodalom részeit. Így kell tennie az európai föderációnak is. Az európai *Zollverein* (a francia író is ezt a német szót használja) megteremtése az európai föderáció leggyakorlatibb előkészítése. A gazdasági uniónak nincsenek olyan elméleti nehézségei sem, mint a politikainak s ha amaz már egyesíti Európa népeit, bizonyára követni fogja azt a politikai Unió is. Az angol-szász világgal szemben Európa csak vámunióval védekezhetik, ami gyakorlatilag annál inkább megvalósítható, mert nem jelenti az egyes államok között minden vám eltörlését, hanem csak azok mérséklését, az Unió tagjai között érvényes kedvezmények megállapítását.

A vámvédelmi érdekekkel és előítéletekkel szemben a modern munkásság új törekvései, mint folyton gyarapodó gazdasági és társadalmi erők viszik előre az Unió eszméjét a megvalósulás felé, A munka nemzetközi törvényhozási szabályozása új, erős kapcsolatokat teremthet Európa népei között. Szocializmus és internacionalizmus között logikai a kapcsolat, ennek hódolni kénytelenek az országok,

a szocializmus erősödik bennük. Ezt nem lehet Európa jövőndő alakulásánál figyelmen kívül hagyni. A szükségletek nyomása és az eszmék fejlődése lassankint föderációvá sűrítik és erősítik a népek között fennálló gazdasági és politikai kapcsolatokat. Európa nem maradhat földrajzi fogalom: a tegnap utópiájából a holnap valósága lehet.

V.

Kautsky* az államkapcsolatoknak, különösen a középeurópai államok szorosabb összeköttetésének jövőndő szükségességében szintén gazdasági okokat lát, s mint Leroy-Beaulieu, ő is a két túlnagy európai birodalom, az angol és orosz, sőt továbbmenve, az Amerikai Egyesült Államok és — kissé messzebb tekintve a jövőbe — Kína ellenében is szükségesnek tartja Középeurópa államainak elsősorban gazdasági kapcsolatát, hogy meglegyen az a nagy belső piacuk, amely nélkül iparukat amazokkal szemben a kivitel versenyében megkívánt erőre nem fejleszthetik. Ezt a nagy belső piacot ugyanis nemcsak hódítással, tehát nemcsak imperialista, nacionalista politikával lehet megszerezni, ami a demokrácia elveivel ellenkezik, hanem a gazdaságilag egymásra utalt, tehát elsősorban a szomszédos államok szövetségével is. S a történelmi fejlődésnek is ez a megoldás felel meg. Mert a nemzeti állam sem úgy keletkezett, hogy egy község elhatalmasodva, magába szívta volna a szomszéd községeket, hanem úgy, hogy különböző községek egy közösségbe olvadtak; de egyenlő jogúak maradtak, községi ügyeikben megtartották önkormányzatukat. Az államszövetség az a nagy alakulat, amelyre a kapitalizmusnak szüksége van, hogy fejlődésének utolsó, legfelsőbb fokát elérje, amelyen aztán a proletárság hatalma alá hajtja.

Az ilyen államszövetség első példája az Északamerikai Egyesült Államok, s a brit birodalom is annak köszönheti hatalmát, hogy gyorsan fejlődő gyarmatai idejekorán szövetséges államokká alakultak. Ezekben az államszövetségekben a forma különböző lehet, szövetségek szövetsége is keletkezhetik, a fejlődés végső foka, eszménye: a világszövetség.

A kiindulópont az Európai Egyesült Államok felé Kautsky szerint is az lehet, amiről oly sok írás esik most: a Német birodalom vámuniója szomszédjaival. A középeurópai vámunió mostani szószólói feledik azonban, mondja Kautsky, hogy a német

* *Nationalstaat, imperialistischer Staat und Staatenbund.* Nürnberg 1915.

szövetséges államra vezető *Zollverein*, a szabad kereskedelem elvén épült föl, mert vámjai minimálisak voltak s a német ipart nem a külföldtől való elzárkózás lendítette föl, hanem a belső forgalom szabadságával megteremtett nagyobb belső piac. De ez a gazdaság föltétel nem elegendő az államszövetség kifejlődésére. A másik, politikai föltétel: a szövetkező államok demokráciája. Ez tette lehetővé az Északamerikai Egyesült Államok megalakulását és megszilárdulását és a brit világbirodalom fejlődése is attól függ, hogy a demokratikus elemek győznek-e az imperialista hatalmi politikával szemben.

Szabad forgalom és teljes demokrácia mindenütt: ez a kettő alapozhatja meg a haladás útját a nemzeti államoktól az államszövetségig vagy Egyesült Államokig, ez teremtheti meg az örökös háborús veszedelemmel fenyegető imperialista politika romjain a békét, sőt — hangozzék bár ma még és ma inkább, mint valaha, utópisztikusan — a világbékét is.

SZEMLÉK ÉS JEGYZETEK

Szirtes Artur: Új hangok az angol parlamentarizmusról

Mint a világtörténelem folyamán annyiszor, Anglia ismét aktuálissá vált. Különösen a *Kriegsliteratur* gondol megbotránkozva az időre, midőn a kontinensen Angliát a szabadság és a parlamentarizmus országaként tisztelték és teljes energiával igyekeztek Albion anti-parlamentarizmusáról és szolgaságáról a leplet lerántani.

Ennek a háborús elfogultságnak jegyében íródott az egész legújabb angolelles tudományos irodalom, melyet betetőzött a minap az Arnold Oskar Meyer, kiéli egyetemi tanár tollából megjelent *Deutsche Freiheit und englischer Parlamentarismus* című füzet (Bruckmann, München). Ez a háborús írás „kimutatja”, hogy az angol parlament történetének négy korszakában (1. Hódító Vilmostól a középkor végéig, 2. a Tudorok és a Stuartok idején, 3. 1688—1832, a whigek és toryk kétpárt-rendszerének kialakulása, 4. 1832-től máig, a modern demokratikus államfelfogáshoz való alkalmazkodás korában) egyaránt és mindenkor az volt a helyzet, hogy a közügyeket, a törvényhozást és közigazgatást, az egész ország minden bel- és külügyét egy-két hatalmas, vagyonilag és születésileg legelőkelőbb családnak, mi több ezek egy-egy személyesítőjének önkénye intézte (Peel, Palmerston, Gladstone stb.). „Kimutatja” — és itt főleg Lothar Bucher *Der Parlamentarismus, wie er ist*, 1855-ben megjelent könyvére és Bernard Shaw mostani bátor kifakadásaira hivatkozik — hogy Anglia mindenkor az „autokratikus diplomácia” országa volt, melyet sohasem a parlament, hanem mindig csupán a miniszterek kormányoztak, még pedig teljes hatalmú diktatúrával. „Kimutatja”, hogy a híres választójogi *Reform Bill* a helyzetben mitsem változtatott, de nem változtatott az 1884/85-ik évi választójogi reform sem, mert az általános választójog ellenére is az angol alsóház összetétele és a miniszterek kizárólagos uralma a régi maradt. És végül abból a tünetből, hogy a munkásvezérből lett miniszter John Burns, de meg a szellemi kultúrát képviselő Lord Morley és Trevelyan röviddel a háború kitörése után kiváltak a kabinetből, továbbá abból a jelenségből, hogy Shaw és a Független Munkáspárt ma is nyíltan mernek állást foglalni az „autokratikus diplomácia” ellen, azt az örömdetes tényt állapítja meg, hogy végre maguk az angolok is kiábrándulnak abból a végzetes tévedésből, hogy hazájuk a szabadság és a parlamentarizmus országa.

Ahhoz, hogy az angol parlamenti kormányzatról tiszta fogalmunk és helyes ítéletünk legyen, igazán nem volt és nincs szükség a Meyer-féle elfogult röpiratokra. Julius Hatschek, az angol alkotmányjog legkitűnőbb német megfigyelője, már tíz év előtt két hatalmas kötetben (*Englisches Staatsrecht, I. Verfassung, II. Verwaltung*. Tübingen, Mohr 1902—1906) teljes élességgel, valóban tudományosan vette boncolóké alá az angol parlamentarizmus lényegét. Már tíz év előtt kifejtette, hogy tévedés az a nagyon elterjedt nézet, mintha az angol parlamenti kormányzat lényege az lenne, hogy a miniszterek a parlamenti többségből kerülnek ki. A parlamenti kormányzat sokkal többet jelent: az angol alsóház alkotmányváltoztató és végrehajtó hatalmát (I. 584—585). Ennek a folyománya, hogy az angol parlament törvényhozási és közigazgatási feladatokkal szinte összeroppanásig tüi van terhelve (I. 587). Ez a körülmény viszont csak következménye annak az alkotmányszerkezeti sajátságának, hogy az angol parlamenti kormányzat az Angliában uralkodó pártrendszerből ered (I. 583). Az angol alsóház voltaképp nem egyéb, mint a *whig*-ek és *tory*-k, vagy amint ma nevezik, a liberális és konzervatív pártok képviselőinek összessége. Hol a liberálisok, hol a konzervatívok vannak kormányon és így hol a konzervatív, hol a liberális párt az ellenzék. A kormánypárt hivatása és feladata javasolni, az ellenzék hivatása ellenezni és pedig mindent ellenezni (*to propose nothing, to oppose everything*). Innen ered, hogy az ellenzék javaslatai ritkán a pártprogramja alkotórészei, inkább csak a vita során adódott formális alternatívák (*modus disputandi*). Ez a formalisztikus ellenzékiesség természetesen csak a pártszervezetet erősíti és a pártszimmetria törvényét (II. 56) eredményezi. Innen ered, hogy az angol alkotmány az ellenzékét a kormányzat részének tekinti: *His Majesty's Opposition* (II. 54). Magukat az angol pártokat az a pártlélektani alaptörvény jellemzi, hogy a pártprogramot mellékesnek, ellenben a pártszervezetet a legfőbb fontosságúnak tekintik. Hatschek ezt a jelenséget *Gravitationsgesetz der Parteiorganisation*-nak nevezi. Ez a főtörvény alapvető vizsgálódások irányát szabja meg. A pártszervezet az egész angol parlamenti kormányzat technikai, architektónikus alapja, melynek minél szilárdabbnak és minél tökéletesebbnek kell lennie. Valóban Hatschek érdeme, hogy az angol alkotmány, különösen az állami közigazgatás egész szerkezetét ma már a teljesen sajátlagosan szervezett alkotmányos párturalom alapján látjuk felépítve. Ezt a leghelyesebb beállítást hiába kerestük az angol közjogászoknál, sem a régi, öreg Todd, sem a modern Dicey nem sok súlyt helyeztek az angol pártszervezetten alkotmányt megszabó fontosságára. Külföldi kutatók voltak, akik az angol demokrácia és az angol pártpolitika összefüggéseit részletesen vizsgálgatni és boncolgatni kezdték. Ezek között legelső helyen kell említenünk M. Ostrogorskit, akinek 1903-ban francia nyelven megjelent kitűnő munkája *La démocratie et l'organisation des partis politiques* (Paris, Calmann Levy) valóban nagyszabású, alapvető adatgyűjteményt ad az angol pártszervezetten kutatóinak. A *caucus*-nak, vagyis a választási és párttaktikai helyi és országos pártszervezetek összességének történelmi fejlődését és

lélektanát fölülmúlhatatlan alapossággal és éleslátással írja le nagy műve első kötetében. A liberálisok organizációja, *caucus*-a és a konzervatív *caucus* csak formailag különböznek egymástól; a liberális helyi szervezetek autonómiája valamivel nagyobb, mint a konzervatívoké, a konzervatívok londoni központja is arisztokratikusabb és a vezetők (*leaders*) egységesebb befolyása alatt áll, mint a liberálisoké és így tovább. Lényegileg azonban az a helyzet mindkét alkotmányos pártnál, hogy az egyes képviselő akarata és egyénisége teljesen elvész a *caucus* akaratával szemben, a *caucus* akarata pedig a pártvezérek, a leaderek kizárólagos befolyása alatt áll. Hatschek részletesen kimutatta, mily szoros összeköttetésben áll a két uralkodó politikai párt szervezete az államgépezettel. Hogy csak két példát említsünk: a *First Lord of the Treasury* a kormánypárt született elnöke az alsóházban és egyben rendszerint a mindenható *premier minister*, viszont a pénzügyi államtitkár, a *Patronage Secretary of the Treasury* az alsóház tagja és egyben a párt hivatalos *whip*-je, vagyis ostora, kinek kötelessége arról gondoskodni, hogy fontosabb szavazásoknál a párttagok kellő számban legyenek a képviselőházban jelen. A miniszterek és az ügyosztályok vezetői egyébként mindig pártvezérek is (II. 9. és köv.). A leadereknek ez a befolyása a XIX. század elején kezdődik: 1831-ben alakult meg a híres konzervatív *Carlton Club*, 1836-ban a liberális *Reform Club* és ezekből nő ki a konzervatív és liberális *caucus* hatalmas szervezete. (A Reform Clubból például a liberális *caucus* központi szerve, a *Central Liberal Association* lett, melynek elnöke a *Whip*, akinek egész sereg tisztviselő és a küldöncök tömege áll rendelkezésére. Ez a hivatal egyben a leaderek-klubja, amely a jelszavakat és a központi kommandót az egész *caucus*-nak megadja.) A leaderek tehát a párt vezérei, a minisztérium vezetői és az állampénztár kezelői. A párt az ő vezérletük alatt áll, és az ő vezényletük alatt áll az alsóház is; ők uralkodnak az alkotmány egész gépezetén. A két párt szervezete oly erős, hogy Angliában csak két párt lehetséges: ez biztosítja a szoros összeköttetést az államgépezettel, ami viszont ismét csak a párt szervezetét erősíti (II. 23. és köv.).

Ebből a távlatból szemlélve a dolgokat, tényleg úgy tűnik, mintha Anglia parlamentarizmusa voltaképp az alkotmány merevségének, két párt kitünően kiépített és az államgépezetet, törvényhozást és közigazgatást egyaránt át és átszövő szervezetének terrorisztikus rendszere lenne. Maga Hatschek is messzemenő, sok tekintetben téves következtetéseket von le e látszattól Anglia rovására és nem veti össze e látszatot kellő szociológiai objektivitással az angol alkotmány másik legfontosabb tünetével, az ú. n. konvencionálizmussal. Pedig Hatschek is a *Common law*, az állami jog életelvének nevezi a konvencionálizmust (I. 41—45.). Konvencionális, vagyis szokásos szabályokból lesz a szokásjog, amelyet aztán magába szív az állami jog. Így keletkezett és fejlődött például a *Lex parliamenti*, vagyis a házszabályok foglalatja, melyek mindig a kormánypárti, az alsóház által hallgatólag tudomásul vett, majd törvényerőre emelt szokásokból fejlődtek; de a konvencionálizmus révén fejlődött a

gyarmatok autonómiájának jogrendszere is és — ami bennünket legközelebről érdekel — a konvencionálizmus fejlesztette ki az állami jogban az egész *trade unionizmust*. Hogy a szokásjog döntő jelentőségét az angol alkotmányban megérthessük, álljunk meg egy percre ennél az utolsó példánál.

A trade unionok jogának törvényhozási fejlődése Fritz Hanel (*Das Englische Gewerkvereinsrecht nach 1870*) és Schloesser és Clark (*The Legal Position of Trade Unions, 1912*), továbbá a francia Morin, az angol Assinder és — *last but not least* — a kitűnő Webb házaspár munkái nyomán az egész világon meglehetősen közismert. A régi típusú *friendly societies*ből alakult régi, törvényileg elismert munkásegyletekből fejlődtek a harcos szakszervezetek, a trade unionok. Társadalmi szokás, a *conventional law* kényszerítette ki 1871-ben a *Trade Union Act*-ot, 1876-ban a *Trade Union Amendment Act*-ot, az 1906. évi *Trade Disputes Act*-ot és a legújabb 1913. évi novellát. A felsorolt négy első törvény mindmegannyi korszakos fordulópont, határkö az angol szakszervezetek életében és ma mind a *Common law* oszlopos alkotó részei. A *Friendly societies* már a múlt század 20-as éveiben kezdték, alapszabályszerű és törvényes hatáskörüket túllépve, az ipari munkafeltételek javítását harci eszközökkel kiküzdni. A jogfejlődés az 1871-es törvényt eredményezte, mely a trade unionokat mint az egyesületek új kategóriáját elismeri és a lajstromozott szervezeteknek köz- és magánjogi előnyöket biztosít. A trade union közjogilag elismert jogi személlyé lévén, perelhető is, ámde a híres Taff Vale ügy folytán támadt feljajdulás nyomán az lett az angol közvélemény, hogy a szakszervezet szociálpolitikai hivatású közület, mely sokkal fontosabb, semhogy kártérítési keresetekkel üldözni és tönkretenni szabad volna. Erre jön az 1906. évi törvény, mely kimondja, hogy semmiféle bíróság nem fogadhat el oly keresetet, mely valamely szakszervezet vagy tagjai illetve hivatalnokai ellen, a szakszervezet által avagy a szakszervezet javára elkövetett cselekmény miatti kártérítésre irányul. Ez a törvény továbbá büntetlennek nyilvánítja a munka abbahagyására, vagy a munkás vagyona (szerszám, készpénz) feletti rendelkezésre való békés ösztökélést (*peaceful picketing*); tehát nem büntethető (vagyis az 1875-ik évi *Conspiracy and Protection of Property Act* alól ki van véve) a szakszervezeti tagoknak sztrájkra való írásbeli felhívása, bojkottra való felszólítása, a munkaadó megfenyítése azzal, hogy a szakszervezeti tagok a munka abbahagyására fognak felszólíttatni és általában ipari viszály esetén minden ily békés agitáció. Az újabb novelláris törvényhozás egyre tovább tágítja a trade unionok magán- és közjogait, ami annak a jele, hogy az egyre fejlődő trade unionizmusban rengeteg új és új társadalmi szokás alapján fejlődő jogszabály van, mely úgy a bírói jogban, a *judge made law-ban*, mint a törvényi *Common law-ban* a jövőben is fokozatosan utat tör magának.

Hogyan érthető ez a fejlődés, a társadalmi erők eme diadalmos érvényesülése, ha Anglia alkotmányossága csak papíron él és hipokrita frázis, tényleg azonban Angliának a születésileg és vagyoniilag legarisztokratikusabb családokból származó egy-két leader a maga önkénye

szerint való ura, maga alá kényszerítvén a *caucus* és a választási korrupció segítségével a két uralkodó pártot, ezek pedig a belőlük álló parlamentet? És hogyan lehetne ily körülmények között megérteni azt a mind kollektivistikusabb irányzatú demokráciát, amely Anglia modern törvényhozásában, Dicey (*Law and Public Opinion in England, 1905*) szavaival élve, négy irányban nyilvánul: a nép munkája értékének és egészségének emelésében, a szerződési szabadság szociális korlátozásában, a kollektív cselekvésre való fokozatos áttérésben (itt főleg a modern *Arbitration Acts* érdemelnek nagy figyelmet) és a társadalmi jogok és előnyök egyenlősítésében (ebbe az utolsó kategóriába tartozik a modern angol gyarmatügyi törvényhozás is). És hogyan lehetne így megérteni azt a páratlan befolyást, melyet az angol bírói gyakorlat (*judge made law*) a parlamenti törvényhozásra gyakorol? (L. pl. a *Married Womens Property Acts* érdekes történetét, Dicey i. m. 373. és köv. 11.)

Mindezt lehetetlen másként, mint ama elfogulatlan felismerés alapján megérteni, hogy Anglia nemcsak a merev pártszervezet rendszerének, hanem a társadalmi erők érvényesülésének is hazája. A két uralkodó párt az ő hatalmas *caucus*-aival, igaz, sokban megnehezíti a gyorsabb és még lüktetőbb fejlődést és főleg meg tudta akadályozni eddig azt, hogy a kollektivisták irányzat felé haladó modern demokráta polgárság, munkásság és intellektuálisuk kerüljenek a kormányzás élére. Ámde az a formalizmus, mely az angol liberális és konzervatív pártpolitikát jellemzi, sokkal kevésbé veszedelmes, mintha például a két pártnak a történelem folyamán állandóan és mereven a nagybirtok politikája lett volna zászlajára írva, vagy ha ma kizárólag a nagybankoknak politikáját kívánná üzni. Az angol pártok szervezeti épületeinek formalisztikus rendszere lényegesen különbözik a kontinentális pártok rendszerétől, melyek az állandó programot vallják létalapjuknak és épp ezért sohasem lehetnek az alkotmány részei. Georg Jellinek (*Regierung und Parlament in Deutschland, 1909*) helyesen mondja, hogy a nagy német politikai pártok nem kormányra törekszenek, hanem a kormány feletti hatalomra (*nach Macht über die Regierung*). És ebben a megkülönböztetésben mélyreható különbség rejlik, mely az angol párturalmat a kontinentális párturalomtól elhatárolja. A kontinentális uralkodó pártban bizonyos külön társadalmi osztály érdekepolitikája nyer hatalmi kifejezést; ha bukik is a kormány, az uralkodó osztály az új kormányon is uralkodni kíván. A kontinentális párt politikája lényegileg gazdasági politika, az angol konzervatív és liberális párt politikája a kormánypárt és ellenzék alkotmányos fenmaradásának taktikája. A kontinentális párt mindinkább a társadalomgazdasági harc egy-egy szervezett csoportjának tömege, az angol konzervatív és liberális párt az angol alkotmány intézményei, a társadalomgazdasági törekvések retortái, a törvényhozáshoz vezető csövei. Az angol pártszervezet a maga alkotmányt megalapozó mivoltában valóban legjobban egy szilárd csőrendszerhez hasonlítható, melyen a társadalom mindenkori gazdasági és kulturális erőinek át kell haladniuk, hogy törvényhozási érvényesüléshez jussanak. Éppen mert az angol párt nem ragaszkodik szigorúan

egy-egy régebbi programjához, hanem fenmaradása érdekében hajlandó az új társadalomgazdasági és kulturális törekvéseknek segítő kezet nyújtani, éppen ez a körülmény biztosítja, hogy az angol történelmi pártok az angol alkotmányban a modern demokratikus fejlődés folyamán is tovább élhetnek. Az angol alkotmány épületének csőrendszere a mindenkor angol ellenzéki és kormánypárt, melyen mindenkor azok a társadalmi erők haladhatnak át, melyek a közvéleményen uralkodni és azt irányítani képesek.

Bizonyos, hogy a társadalmi erőviszonyok demokratikus fejlődésében még Anglia sem jutott el odáig, hogy a vagyon jogán uralkodó néhány család uralmát letörhette volna. Ezek azonban nem éppen a leaderek, az Asquith-ok és Grey-ek, hanem azok, akiknek érdekeit a leaderek képviselik: a modern nagybankok, nagyipari vállalatok és nagybirtokok urai. Bizonyos, hogy ezek csinálták Angliában a háborút és az ő Angliájuknak bukniuk kell. Azok a tünetek, melyeket Meyer kiéli tanár egyoldalúan a szolgaság felismerése tüneteinek néz, a Burns és társai lemondása, a Shaw bátor propagandája (bizonytalán még néhány jó fabianista sem maradt rest), a trade unionok merész állásfoglalása és általában az angol polgárság javának állásfoglalása a kötelező katonai szolgálat ellen, a vakmerő és letörhetetlen sztrájkok, mind jó jelei annak, hogy a mai imperialisztikus Anglia bukása történelmi törvényszerűség és a fabianista és a trade-unionisták demokratikus Angliája az imperialisztikus Anglia legyőzésével a maga külön belső diadalünnepét fogja ülni.

Évekkel ezelőtt Új-Zéland és Ausztrália példáin reámutattam e szemle hasábjain arra a képmutatásra, mely a kapitalisztikus Anglia modern gyarmatpolitikájában és törvényhozásában megnyilvánul. De készséggel ismertem el akkor is, hogy éppen a hipokrita tendenciák tették lehetővé, hogy gyönyörű munkásdemokráciák fejlődjenek e gyarmatokon. Azóta a fabianizmus és a trade-unionizmus — a bankkapitalizmus nem nagy öröme — az anyaországba is behozta azokat a szépséges munkástörvényhozási példákat, melyeket az imperialista-kapitalista politika a gyarmatokon lehetővé tett. Az aggkori biztosítás, a minimális munkabérek megállapító *board*-ok, a *conciliation and arbitration* jól bevált sztrájkelhárító intézményei azóta Angliában is fokozatos fejlődésnek indultak. A hipokrizis a törvényhozásban — a kapitalista Anglia sajátossága! — mindinkább halványodott és mindinkább helyet engedett a becsületes, nyílt, őszinte demokratikus irányzatnak.

Ennek a fejlődésnek közepén érte Angliát a háború, melyet az imperialisztikus liberálisok és konzervatívok évtizedeken át készítettek elő. Hiába mondták a demokraták, hiába mondták a szakszervezetek és hiába mondtotta a Független Munkáspárt, hogy untig elég gyarmata van Angliának, tessék inkább itthon boldogabb demokráciát teremteni! Hatalmuk még nem volt oly nagy, hogy a közvélemény erejével megtörhették volna a tébolyodott tengeri fegyverkezést. A háború kitört és az angol imperializmus, a világalraeli örület el fog vérezni; de az angol demokrácia megerősödve fog e háborúból kikerülni.

A kétpártrendszer, vagyis az angol parlamentáris struktúra bukása azonban korántsem jár a kalmár imperialista politika bukásával együtt. Ha a modern angol demokrácia a közvélemény fokozatos nyomása folytán az államgépezetet vezető helyeket végleg magához fogja tudni ragadni, ami a háború után minden valószínűség szerint meg fog történni, úgy a történelmi oszlopokon nyugvó parlamentarizmus a modern angol demokráciának is alkotmányos alapja maradhat. Mert, ismételjük, a két angol alkotmányos *party* nem a kontinentális értelemben vett párt, és az angol törvényi jogfejlődés történelmi bázisa a jelenben és jövőben is a konvencionális: a feltörekvő társadalmi erők szokásszerű megnyilatkozása, a közvélemény megnyilvánulása a társadalmi intézmények tovafejlődésében.

Erdélyi Viktor: A világháború néhány lehető gazdasági következményéről

A világháború gazdasági következménye ma a legfontosabb problémák egyike, a ma és különösen a holnap legégetőbb kérdése, de a keret, amelyen belül ezt a kérdést tárgyalhatjuk, és különösen amelyen belül ezt a pozitív eredmények kilátásával tehetjük, nagyon azúk. Szűkre szabja elsősorban az a sűrű homály, amely a holnapot, s holnapután meglepetéseit elfedi szemünk elől. A keretet szerencsés kézzel rajzolta meg Varga Jenő a *Huszádik Század*-ban és ezt a keretet jelen értekezés sem fogja túlhaladni. Sőt szigorúan fog alkalmazkodni ahhoz már annál is inkább, mert Varga Jenő nézeteivel főbb vonásokban teljesen egyetértünk, következtetéseit magunkéivá tesszük, vagyis az általa emelt alapzatra építünk. Mindössze néhány speciális kérdést fogunk a problémák beláthatatlan sorából kiragadni és igyekezni fogunk azokat lehetőleg élesen az előtérbe állítani. Lehetséges, hogy az események, a váratlan fordulatok egyet-mást meg fognak dönteni, de azért magára a lényegre alig lehetnek befolyással. A tárgyalandó kérdések korántsem újak, a tegnap nagy problémái ezek, amelyek ma még fontosabbak, mint amilyenek voltak, mert megoldásuktól függ a közeljövő gazdasági életének alakulása.

Bennünket a háború gazdasági problémái közül elsősorban a Magyarországra vonatkozóak érdekelnek, azok, amelyeket meglehetősen mostohán kezelt Varga Jenő széles vonalakkal megrajzolt képében.

Mint Európaszerte mindenfelé, úgy Magyarországon is a háború után elsősorban a kifogyott készleteket kell gyors tempóban pótolni és a háború folyamán felgyűlt sok fiktív tőkét kell produktív tőkévé átalakítani. Más szóval a termelést lehetőleg fokozni kell. Erre fogják szorítani különben is Európa minden hadviselő országát a háború nagy terhei, amelyek súlyát majd csak ezután érezzük meg. Ennek a kérdésnek helyes megoldása lesz oly fontos, mint a háború sorsának kérdése maga. És itt tulajdonképpen nem is állunk új problémákkal szemben. Magyarország gazdasági problémái, eltekintve a szorosabb értelemben vett gazdaságpolitikai kérdésektől, a régiek maradnak a háború után is, vagy legalább is azok maradnak továbbra is az elő-

térben, legfeljebb intenzitásuk változik a viszonyokhoz képest. A főszempont azonban elsősorban az eddigi marad. A termelés fokozása, a parlagon heverő értékek racionális kihasználása és ennek alapján a gazdasági egység megteremtése átgondolt, tervszerű gazdasági politika alapján. A háborús államadósságok következtében nagyon előrelátható közterheink gyors emelkedése, az állatállomány nagy depekorációja maga után vonja az élelmiszerdrágaságot, ezek visszahatása pedig alapján megrendíti gazdasági életünket és egyenesen reászorít az egészséges, komoly gazdasági politika megteremtésére. A félrendszabályok, dilettáns-próbálkozások, Szterényi és társai féle, naivan iparfejlesztésnek nevezett korszak örökre bezárult, látszólagos eredményeiknek a közeljövő nehéz napjaiban már senki sem fog tapsolni. A való és a lehető helyzet képe egyre élesebben ki fog rajzolódni és megteremti azt a gazdasági közvéleményt, amelynek hiányát eddig oly nagyon éreztük.

Varga Jenő csak mellékesen mutat reá ezekre a kérdésekre, amelyek beható tárgyalása nem illett volna bele értekezése kereteibe. „Ha sikerülne Magyarország mai belpolitikáját megváltoztatni, ha sikerülne komoly, becsületes, demokratikus birtok- és állampolitikát megindítani, Magyarország eddig ki nem használt gazdasági erőforrásait megnyitni, több reménnyel nézhetnénk a jövő elébe, . . . mint sok más gazdagabbnak tartott európai ország.”

Hogy a probléma körvonalait lehetőleg élesen megrajzolhassuk, tekintsük madártávlatból Magyarország gazdasági, földrajzi viszonyainak fővonásait. Magyarország gazdasági, földrajzi szempontból természetes egységet alkot, amely két főrészből áll: az alföldiből és a hegyvidékből. Az Alföld gazdasági életének bázisa a földművelés, elsődrendű természetes erőforrásai (kőszén, földgáz stb.), erdőségei, ásványkincsei nincsenek. Viszont a hegyvidéken a földművelés alig számbavehető tényező, ellenben természetes erőforrásokban, ásványkincsekben, erdőségekben gazdag. Már ez a durva vonásokkal megrajzolt vázlat is megadja az egészséges gazdasági élet kialakulásának képét. Az Alföld természettől éléskamrája a környező hegyvidéknek, amelynek az a hivatása, hogy viszont az Alföldet lássa el ipari termékekkel. A két egymásra utalt, ellentétes jellegű egységet összeolvasztja a dombvidék és egymáshoz fűzi a világ legtökéletesebb folyamrendszereinek egyike, amely természetes bázisa az alföldi vízi közlekedésnek és a felvidék legolcsóbb mechanikai erőforrásainak. Ezt a vázlatot szem előtt tartva iskolai feladat egyszerűségével bontakoznak ki a megalkotandó magyarországi gazdaságpolitika körvonalai. A mesterséges felépítmény méretei adva vannak a természeti viszonyokban. Viszont amennyiben a helyzet kóros jelenségeinek szülőökát keressük, az is magától adódik a fentiek alapján. A természetes viszonyok és a mesterséges felépítmény nincsenek egymással összhangban. Hogy a kérdés mindkét oldalát mennél élesebben kidomborítsuk, tekintsük futólagosan a főkérdéseket.

I. A vízierők kérdése. Ez természetes helyzet: a Középduna egységes folyamrendszere. A folyók felső folyása túlnyomólag fontos ipari telephelyeket (erdőségek, bányatelepek, stb.) érint és

jelentős erőforrást képvisel, amelyet aránylag kis befektetéssel előnyösen fel lehetne használni az alkotható és alkotandó ipartelepeknél. A folyók alsó folyása csekély lejtésű, bővizű, hajózásra, öntözésre kiválóan alkalmas. Ezzel szemben a tényleges helyzet: a folyók felső szakaszainak időszakonkénti vízfölöslege rázúdul a szűk völgyekre és az erőforrások katasztrófaszerű áradásokban érvényesülnek. Viszont a helytelen szabályozás következtében a folyók középső és alsó szakaszain is gyorsan leáramlik a fölös víztömeg, miért is a hajózás mesterségesen meg van nehezítve, sőt sok szakaszon egyenesen lehetetlenné vált. Az öntözés ugyancsak ennek következtében nagy területeken ki van zárva. Az esős időszakok felgyülemlett nagy víztömegei minden fék nélkül leáramlanak a középfolyásra, magukkal ragadnak rengeteg törmelékkel, humuszt, amellyel azután feltöltik az egyenesre szabályozott medreket, míg maga a víztömeg felhasználatlanul távozik az országból. Ennek az a következménye, hogy forrásvidékeken nem gyűlhetnek meg a tartalékok és az önszabályozás meg van gátolva.

Tekintsük ezeket az ellentéteket közelebbről. A folyamszabályozási tervek készítésénél csakis egy elv állott előtérben, az osztályérdeké, a cél kizárólag csak az volt, hogy a síksági nagybirtokokat mentesítsék az árvízről és vizenyős részeit lecsapolják. A folyók felső szakaszainak mentén nem voltak érdekelt nagybirtokosok, az ottani középbirtokosoknak alig okozott károkat az árvíz, ennek a vidéknek érdekeivel tehát senki sem gondolt. Rendszeres, átgondolt és mindenre tekintettel lévő szabályozás helyett nagyarányú lecsapolás történt azzal az irányelvvel, hogy a fölös vízmennyiséget mennél egyszerűbben kiszorítsák az országból. Hogy ennél a szabályozásnál még a nagybirtok távoli érdekeire, az öntözés lehetőségére és az ezen alapuló belterjes gazdálkodásra sem voltak tekintettel, az csak arra mutat, hogy a munkálatok létesítésénél az egyedülálló osztályérdek mellett még a szakértelemhiány is vezető szerepet játszott. Egyesek fel is szólaltak a szabályozási tervek ellen, de meghallgatásra nem találtak. Elsősorban ugyanis a kisemberek érdekeiről volt szó és azok körében alig van nyoma a gazdasági közvéleménynek. A szabályozás változatlan tervek alapján történt és a tízmilliókat felemészítő közmunkák alaposan lerontották mindazokat az előnyöket, amelyeket a folyamrendszer természetes egysége nyújt. A nagybirtok haszna a köznek alig jótétehető károsodásával történt.

Hogyha a magyarországi szabályozatlan folyók egy tipikus példáját tekintjük, úgy annak folyását a mi szempontjainknak megfelelőleg két főrésztre oszthatjuk. A felső rész jellege, hogy a meder gyors esésű és ezért csak az átlagosnál nem magasabb vízállás idejében képes az egész vízmennyiséget normálisan leszállítani. Magas vízálláskor a gyorsan lezuhanó vízmennyiség túllépi a partot, megbontja a laza talajt és magával ragadja. A középső és alsó folyás medre kanyargós, lápos-mocsaras partú és a nagy vízbőség idejében kiárad. A szabályozásnak egyedül helyes módja csak az lehet, hogy a szabályozást a forrásvidéken kezdjük. Tárolókkal, völgyzárógátákkal biztosítani kell az egyes mederrészek megfelelő vízfölvevő

képességét és akkor a közép- és alsófolyás szabályozása magától adódik. A védőgátas szabályozással szemben ennek két nagy előnye van. Elsősorban is a tárolókkal a vízállás minden évszakban normális szinten tartható, az árvizek kizárásával a rendszeres öntözés keresztülvihető, másodsorban pedig a feltárolt vízmennyiség eleven ereje nagyon előnyösen felhasználható. A földművelésügyi minisztérium által végeztetett tanulmányok szerint az így felhasználható erőforrás kb. 1,700.000 lóerőt képvisel. Hogyha tekintetbe vesszük, hogy a vízierő a legolcsóbb és legváltoztatlanabb erőforrás, úgy kénytelenek vagyunk ennek a ma parlagon heverő, sőt rombolásban nyilvánuló erőforrásnak rendkívül nagy jelentőséget tulajdonítani. Különösen hogyha nem tévesztjük szem elől, hogy ezek az előnyös erőforrások félkör alakjában övet alkotnak az Alföld körül és hogy éppen ez az öv van már a természettől iparfejlesztésre utalva. A vízierők mint telephelyelőnyök nem téveszthetők szem elől, hogyha Magyarország telephely kérdésével foglalkozunk. Az 1,700.000 lóerőnyi energiaforrás-zóna kihasználása már magában véve gyökeres fordulatot adna gazdasági életünknek. És jelentőségét fokozná, hogy egyúttal meg lenne oldható az Alföld öntözésének és a tökéletesebb vízi közlekedési utak problémája is.

II. Erdőkérdés. A vízierők kérdését kiegészíti az erdőkérdés. A természetes helyzet ezen a téren is előnyös, de mesterségesen lett rontva. Az előhegységet és a középhegységet hatalmas erdőségek borították és az erdőtakaró nemcsak a más célokra alig használható hegyi talaj jövedelmezőségét biztosította, hanem elősegítette a víz meggyülemelését a hegyvidéken, útját állotta a szeleknek és kedvezően befolyásolta az éghajlatot. A pusztuló középbirtokosság utolsó áldozata volt ez az erdő, amelyet eladósodott birtokain tövig kivágatott és példájukat követte a kincstár, amely a Groedel-féle erdőüzletessel egész vidékek erdőségeit pusztította el. Az erdők értéke lassanként átalakult mandátumokká, az elsőrendű gazdasági érdekeket háttérbe szorította a pártpolitika. Az erdők pusztulásával együtt pusztult az erdőtalaj is. A hegyekről lefutó árvíz megbontotta a fától megfosztott erdőtalajt, lehordotta a humuszt és sziklatömbökké mosta a lankás oldalú hegyeket. A pusztítási folyamat azonban itt sem állott meg, az árvizek magukkal ragadták a csupaszá váló hegyoldalokról a kőgörcöget és rázuditották a hegyek lábainál elterülő szántóföldekre, amelyeket lassanként szintén terméketlenné változtattak. És ez a szerencsétlen folyamat egyre tart, egyre intenzívebbé lett. Legelőször a hegyi legelők estek az erózió áldozatává és ezzel visszaszorították az állattenyésztést, azután a szűkebb völgyek termőtalaja pusztult el és végre az áradások magukkal ragadják a felgyülemlett görcöget, a meglazított humuszt és lemossák a folyómedrekbe, amelyeket feltöltenek és így illuzóriussá teszik a, mai folyamszabályozás értékét.

Talán fölösleges is részletesebben foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy mennyire fontos volna veszedelmes kopárjaink erdősítése. Óriás parlagon heverő területeket nyernénk a földművelés és az erdőgazdaság részére és vizeink, klímánk természetes szabályozása is felbecsül-

hetetlen haszonnal járna. És a legnagyobb jelentőségű az volna, hogy útját szegnők a pusztulás munkájának. Ma már sok hegyvidéken nemcsak az erdőtalajt, a termőtalajt pusztítja az erdőpusztítás következtében megfélekezhetetlen vadvíz, hanem az utakat, vasúti vonalakat is és az okozott kár majdnem nagyobb, mint a mekkora az erdősítés költsége volna. Alább még reá fogunk mutatni, hogyan kapcsolódik ez a kérdés a többi fontos gazdasági kérdésbe.

III. Legelőkérdés. Hogy a felvett fonalat el ne veszítsük, tekintsük a hegyvidéki legelőkérdést. A hegyi és havasi legelők terjedelme és elsősorban is minősége évről-évre rosszabbodik és ennek következtében az állattenyésztés természetes fejlődése lehetetlenné van téve. A pusztulás okai közül bennünket itt csak kettő érdekel, amelyek összefüggésben állanak a vízszabályozással, továbbá az erdőkérdéssel. Úgy az erdők pusztítása, mint a vizek szabályozásának hiánya következtében a vadarak óriás pusztítást végeznek évről-évre a legelőkben. Ezt csak csökkentheti, de meg nem akadályozza az okszerű gazdálkodás, a lejtős legelőterületek megkötése, stb. Óriás parlagon fekvő területeket menthetne meg a két előbbi kérdés helyes és gyökeres megoldása.

IV. A földkérdés. Ezzel a legfontosabb magyar problémával itt nem foglalkozhatunk bővebben, csak rámutatunk a kérdésnek bennünket érdeklő részére. A vízszabályozás hiányai, erdőpolitikánk káros jelenségei azt eredményezik, hogy terjedelmes termőföldterületek elpusztulnak, ezenkívül még terjedelmesebbek termőképességének fejlődése meg van akadályozva. Az esős évszakokban a hegyekről leszakadó vizek évről-évre rengeteg területen pusztítják el a vetést, telehordják az elárasztott területeket természetlen köliszttel, míg az értékes humuszt magukkal ragadják. Mérésről a rendes víz-állás idejében, amikor a legnagyobb szükség volna az öntözésre, a legtöbb helyen nem áll elegendő víz rendelkezésre. Ennek a rendelkezésnek következménye, hogy klímánk is átalakult, az évi átlagos csapadékmennyiség egyre kisebb lesz és ez csak fokozza a bajt.

V. A bányászat kérdése. Legendássá és unalmassá lett kérdés. Nemesfém-bányászatunk állandóan visszafejlődik, veszít jelentőségéből. Fémek érceink — réz, ólom, stb. — bányászata már majdnem teljesen megszűnt, régi jelentőségének emlékei is alig élnek. Vasbányászatunk rendszertelen, a kartel egyeduralmát nyögi, szénbányászatunk szintén. A földgáz körüli nagy lárma eredmények nélkül halkult el. És mindez nagyrészt azért, mert hiányzik egy szerves gazdasági program, amelyet szigorúan be is tartanának. Csak néhány kirívó példára mutatunk reá. A nemrég világhírű verespatak-környéki aranybányászat, a nagyágvidéki, boicavidéki, almásvölgyi, stb. aranybányászat tengődik. Az okok közül a legfontosabb: az erdőirtás következtében az aranyérc feldolgozásához (zúzás, stb.) szükséges vízmennyiség nincsen meg a vidéken, a vízgyűjtők, melyek ezt a hiányt pótolják, csak kevés helyen vannak meg és kezdetlegesek. A tulajdonosok nem segíthetnek a bajon, mert az egységes akció helyett a lokális kezdeményezés nem célravezető. Hiába épít a bányatulajdonos

közvetlenül bányatelepe fölött víztárolót, amikor a patak sok tíz kilométernyi vonalon szabályozatlan. Az ilyen egyes tárolók egyetlen év alatt megtelnek törmelékkel, iszappal és használhatatlanná lesznek. Hogyha ehhez hozzászámítjuk a nehéz közlekedési viszonyokat, úgy a többi anomáliát figyelmen kívül hagyva is megértjük, hogy mi az oka a magyar bányászat pangásának. És hogy mily jelentőségű ez gazdasági életünkre, azt futólagos szemlélődés alapján is megérthetjük. A jelenlegi viszonyok között a magyar bányászat évente kb. másfélszáz millió korona új értéket hoz forgalomba, bár a kiaknázás alatt álló terület az ország bányaterületének: nemesfém-bányászatnál hozzávetőleg huszadrésze, fémes érceknél alig negyvenedrésze, vastelepeknél kb. egyharmadrésze, szénterületeknél kb. ötödrésze.

Ehhez vegyük még az óriás földgázterületeket, amelyek úgyszólván teljesen paragon hevernek. Túlzás nélkül négy-ötszörösre tehetjük azt a jövedelmet, amelyet bányáink racionális kezelés mellett szolgáltatnának. Es ne feledjük, hogy a bányászat fellendülése egész sor ipartelep létesítését, felvirágozását vonná maga után.

Mindezek a kérdések azonban mélyreható és teljesen kielégítő megoldást csakis egységes, mindenre kiterjeszkedő terv alapján nyerhetnénk. Az egyes elszigetelt kezdeményezés csak jelentéktelen helyi változásokat, javulásokat von maga után. Egységes akcióról pedig a múltban szó sem lehetett, sőt épen ellenkezőleg. A vízszabályozás, öntözés és a vízierők kiaknázásának kérdését megnehezíti és gyakran egyenesen lehetetlenné teszi bonyolult és elavult vízjogi törvényünk, amelyhez még hozzájárul a bizonytalan joggyakorlat és a közigazgatási hatóságok sok akadékoskodása.

Hasonló a helyzet a bányászat terén, ahol a joggyakorlat a tragikomikus esetek egész sorát veti felszínre. Az erdőtörvény szintén sokban akadályozza az egészséges fejlődést és a közbirtokossági erdők körül felburjánzó visszaélések — amelyek a kérdés rendezetlenségére vezethetők vissza — nagy területeken lehetetlenné teszik a racionális gazdálkodást. Anélkül, hogy most ezeknek a kérdéseknek mélyére hatolnánk, megállapíthatjuk, hogy a mai helyzet nem lehet bázisa a reorganizálásnak, hogy a mai helyzet mellett legfontosabb telephely-előnyeink ki nem használhatók. Már pedig egészséges gazdasági életet csak úgy remélhetünk, hogyha az a telephelyelőnyökre van alapítva.

A jövő, mégpedig a közeljövő nagy problémája: Magyarországi telephelyelőnyeiket a gazdasági fejlődés szolgálatába állítani. Ennek keresztülvitele két tényezőtől függ. Első az egységes gazdasági Program megállapítása, szigorú végrehajtása és ezzel összefüggőleg a megoldást gátló rendezetlen jogi viszony rendezése, a másik a tőkebefektetés kérdése. Az első feladatot csak állami életünk demokratiszálódása után várhatjuk, míg a másik feltételre nézve nagyon kedvező volna a háború utáni idő, amikor a fiktív tőkék keresni fogják az elhelyezkedést.

Sajnos, térszúke miatt csak futólagos pillantást vethetünk arra a perspektívára, amelyet a kérdés gyökeres megoldása nyitna. A vízi-

erők kérdésének megoldása az évenkénti pusztítás helyett 1,700.000 lóerőnyi energiát állítana a magyar iparfejlődés szolgálatába, megoldaná az öntözés kérdését és hozzájárulna a belterjes gazdálkodás haladásához. Az erdőkérdés megoldása megkötné a hegyvidéki pusztuló humuszt, emelné a vagyonosodást, elősegítené a vízszabályozást és mezőgazdaságunk felbecsülhetetlen előnyére megváltoztatná folyton kedvezőtlenebbé váló klimatológiai viszonyainkat. A kettő együtt előmozdítaná a legelőkérdés megoldását és így megvetné bázisát az állattenyésztés felvirágoztatásának. A bányászati viszonyok gyökeres rendezése, az e téren uralkodó anarchia megszüntetésével kapcsolatban erre a fontos nyeresztermelési ágra terelné a tőkepénzesek figyelmét és a bányászat fellendülése egész sor fontos feldolgozó iparágnak létesítését vonná maga után. Ezzel kapcsolatos a földgázkérdés megoldása is, amelynek fontosságával fölösleges külön foglalkozni.

Már ez a futólagos áttekintés is meggyőzhet arról, hogy gazdasági életünk hibáinak kiküszöbölése és helyes, átgondolt gazdasági politika gyökeresen megváltoztatná gazdasági életünket és oly eredményeket mutatna, amilyeneket más, gazdagabbnak tartott európai országok alig érhetnének el, mert parlagon heverő kincsek dolgában kivételesen gazdagok vagyunk. Tekintet nélkül a háború kimenetére, ez a probléma fogja Magyarország jövőjét eldönteni. A kérdések megoldása nélkül, gazdasági egység megteremtése nélkül Magyarország egysége is csak mesterséges marad, míg a megoldás szilárd egységgé olvasztja.

Dániel Arnold: Váraunió, mezőgazdaság és ipar (II.)

IV. A nagybirtokos-érdekképviselőt magatartása a termelés-reformmal szemben.

Az állami beavatkozás kérdése

Azon okok között, amelyek a Németországgal való vámuniót az ország haladása érdekében kívánatosnak teszik, talán leglényegesebb a következő: A mai vámterületen olyan a helyzet, hogy a földművelés komolyabb haladása gabonakiviteli fölöslegeket hozna létre és ezzel megszüntetné a vámok áremelő hatását. Ez okból a nagybirtokosság érdekképviselői hatalmas befolyásukkal hátráltatják a mezőgazdaság haladását; egyebek között megakadályozzák, hogy az állam vegye kezébe a termelés-reform ügyét. Mihelyt azonban a vámunió Németországgal létrejönne: a földművelés reformjától nem kellene többé azt várni, hogy a vámhatást megszünteti s ezzel kapcsolatban alábbhagyna, vagy egészen megszűnnék a nagybirtokos érdekképviselőtnek a termelés reformjával szemben kifejtett ellenállása.

Ezt a lényeges szempontot már a *H. Sz. júliusi* számában megjelent *A közép-európai vámunió és a magyar közgazdaság* című jegyzetben világosan jelöltem meg, sőt később Vágó Józseffel szemben, aki félreértette, nagy szabadsággal külön is kiemeltém még (szem-

lénk augusztusi számának 117. és 118. lapján). Mi indíthatta ily előzmények után Balkányi Bélát arra, hogy két ízben is szabatosan kifejtett álláspontomat mégis félremagyarázza: azt nehéz volna megmondani.

Balkányi, a *H. Sz.* múlt számában megjelent cikkében egyszerűen így adja vissza álláspontomat, amely ellen síkra száll:

„Dániel azt az álláspontot foglalta el — és ezt próbálja (!) fentartani Vágó érvelésével szemben is, hogy a középeurópai országok vámuniója nagyban előmozdítaná Magyarország mezőgazdasági termelését és olyan nagy tömeg mezőgazdasági terménynek az elhelyezését tenné lehetővé, hogy ezáltal azokat is többtermelésre buzdítaná, akik idáig az esetleg bekövetkező árdepressziótól félve, nem igyekeztek termelésüket lényegesen emelni.” (264. 1.)

Tehát álláspontomból azt a lényeges szempontot, hogy a vámunió a nagybirtokos érdekképviselő magatartását és ezzel kapcsolatban az állam mezőgazdasági politikáját teljesen megváltoztatná: egyszerűen kihagyja, mint aki ezt semmiképpen nem hajlandó tudomásul venni. Ez a makacs tudomásul-nem-vétel teszi neki aztán lehetővé, hogy hosszasan fejtegesse (268—69. 1.), mennyire szükséges ahhoz, hogy mezőgazdaságunk átalakuljon, az állam megfelelő „gyakorlati többtermelési politikája” (ugyanott 270. 1.) és hogy úgy tegyen, mint ha ennek kimutatására velem szemben volna szükség! Holott én elsősorban éppen az állam földművelésügyi politikájára való hatása miatt várom a vámuniótól mezőgazdaságunk átalakulását. Az állam célirányos többtermelés-politikájának jelentőségét éppen én hangoztattam nyomatékosan *Többtermelés* című tanulmányom utolsó fejezetében, amelyet Balkányi ismer, hiszen kritikát írt róla.

A nagybirtokos érdekképviselő többtermelő hajlandóságai a közös vámterületen

Azt mondja Vágó:

„... túlbecsüli Dániel az Omge ellenállását s ez ellenállás hatását a többtermeléssel szemben. Az Omge is jól tudja, hogy még hosszú évekig-nem kell a többtermeléstől féltetni az agrárvámok hatását.”

Hát beszéljünk erről is egy keveset.

A múlt század utolsó évtizedeiben, amikor a Monarchia még állandóan gabonát exportált és ezért a gabonavámok hatástalanok voltak: a nagy- és középbirtokos köröknek, politikai pártállásra való tekintet nélkül, az volt legforróbb óhajtásuk: vajha ott tartanánk már, hogy a Monarchia importra szorulna és a vámok áremelő hatása érvényesülne! Ennek a közóhajtásnak Tisza István (aki pedig a maga módja szerint liberális volt és nem is vett részt az agrárius mozgalomban) kifejezést is adott — még pedig nagyon szabatos formában — *Magyar Agrárpolitika* című könyvében*, amelynek idevonatkozó bekezdéseit — érdekességük miatt — a következőkben át fogjuk tekinteni:

* Budapest, Athenaeum, 1897. 84—87. 1. A következő idézetek ritkítási tőlem valók.

Tisza István, idézett könyvében, mindenekelőtt azt állapítja meg (84. l.), hogy

„Mentől nagyobb a termésnek kivitelre maradó hányada, annál kevésbé lehet a védvám hatását reménylenünk, mentői csekélyebb az, annál inkább megközelítjük a védvám teljes érvényesülését.”

Azután elmondja, hogy a közös vámterület búza dolgában 1873-ban és 1874-ben bevitelre szorult.

„A termések javulásával azonban ismét kiviteli többletet észlelhetünk.* (1885 után) „következik be a magyar mezőgazdaság rohamos haladása és az évi termések jelentékeny emelkedése. Dacára annak, hogy az emelkedő jólét, s az olcsóbbodó gabona együttes hatása folytán a belfogyasztás lényegesen emelkedik, szaporodni látjuk a kiviteli többletet is.” (Amely) „1888-ban 6,530.000 q-ra emelkedik. Ekkor azonban kulminál az, s a belfogyasztás folytonos emelkedésének következtében ezentúl csökkenést mutat, s

1889-ben	4,606.000
1891-ben	2,200.000
1893-ban	395.000
1895-ben	1,045.000

métermázsára száll alá. Fájdalom, nem áll tehát azon állítás, hogy a közös vámterület búzában bevitelre szorul, de tényleg kivitelünk az utolsó négy év átlagában egészen jelentéktelen összegre szállott alá...”

„A Monarchia két államának népessége évenként mintegy 400.000 lélekkel szaporodik, ami a belfogyasztást ugyanannyi métermázsával emeli” (még az esetben is, ha a fejenként való fogyasztás nem nagyobbodnék).

„Ennélfogva joggal remélhetjük, hogy néhány év alatt a közös vámterület is a búzahiánnyal bíró fogyasztó területek sorába lép s a védvám a mi gazdáink javára teljesen érvényesül.”

A vámhatás érvényesülése néhány évvel később tényleg föllépett, egy ideig sporadikusan, hogy aztán 1907-től kezdve állandó legyen. Már most nem magától értetődő-e, hogy a nagybirtokosság ezt az 1907-ben bekövetkezett állapotot, amelyet előre óhajtott és várt, iparkodik meg is tartani egész erejének és befolyásának latbavetésével?

Ahogy egyes bekövetkezett állásfoglalások a nagy- és középbirtokos körök erre való hajlandóságát tényleg meg is mutatták. 1910-ben Rohonczy Gedeon egyenesen azt javasolta, hogy az állam korlátozza a gabonatermelést a vámhatás érdekében. Különben az Omge határozott ellenállása Serényi Béla földművelésügyi miniszter többtermelés-programmjával szemben majdnem nyílt színvallás volt amellelt, hogy a nagybirtokos érdekképviselő nem hajlandó belemenni a termelés komolyabb arányú fejlesztésébe. Világos, hogy minden többtermelésre irányuló komolyabb akció még hosszú ideig hasonló ellenállásra számíthat a nagybirtokos érdekképviselő részéről, egy eset kivételével: ha létrejön a középeurópai vámunió és lehetővé teszi a termelés radikálisabb növelését a vámvédelmen belül.

E nyilvánvaló tényállással szemben Vágó elég bátor azt hangoztatni, hogy az Omge voltaképpen komoly többtermelés-politikát:

folytat és ha ez hatástalan: az nem az Omge szándékán múlik. Ezt az állítását Vágó arra alapítja, hogy a nagybirtokos érdekképviselő lapja, a *Köztelek*, mezőgazdasági szaklap és mint ilyen, állandóan közöl a gazdálkodás javítását célzó újításokat.

Eltételezve attól, hogy valamely újításnak egy lapban való egyszerű közlése még nem biztosítja az illető újítás elterjedését, mert ahhoz még egyéb is kell (pl. gyakorlati propaganda bemutató földekkel): Vágó érve már azért sem jelent semmit, mert én nem állítom, hogy a nagybirtokos érdekképviselő egyáltalán ne akarná a földművelés semmiféle haladását. Minden bizonnyal ők is akarják a mezőgazdaság haladását: de csak abban a lassú tempóban, amely a konzervatív iránnyal összefér, s a nagybirtok ez idő szerint való vámpolitikai érdekeit nem veszélyezteti. A baj csak az, hogy oly lassú tempójú haladás, amilyenre a mai vámterületen az Omge hajlandó, nem elég ahhoz, hogy az országot a szegénységből és elmaradottságból belátható időn belül kiemelje.

Hogy a komolyabb haladás érdekét nem szolgálja a *Köztelek*: azt mindenki látja, aki ezt a lapot figyelemmel kíséri. Az agronómiai javítások között vannak elvi jelentőségűek, amelyeknek elfogadása teljesen átalakítaná földművelésünk rendszerét és vannak, igen nagy számmal, apró javítások, amelyek hasznosak, de nem jelentenek komolyabb haladást. Ez utóbbiakat a *Köztelek* minden korlátozás nélkül közli, míg az elvi jelentőségű újításokkal szemben nagyon tartózkodó.* Ilyenekre vonatkozó cikkeket is közöl: de csupán a közvélemény valamely nyomására vagy valamely érdekelt gyáros, kereskedő érdekében reklámképen — mert a *Köztelek* utóvégre üzleti vállalkozás

* Jellemző e magatartásra a legutóbbi években előfordult következő eset: A Demcsinszki-féle gabonaműveléssel egyidőben lépett föl a magyar búzaféleségek nemesítésére irányuló akció. A gabonatermelés e két javítása nem zárja ki, hanem inkább kiegészíti egymást, mert hiszen nemesített búza okszerű megművelésével minden bizonnyal még nagyobb eredményeket lehet elérni, mint közönséges búzáéval. Ámde úgy áll a helyzet, hogy míg a Demcsinszki-művelés minden körülmények között óriási lépés a gabonatermelés terén: addig a búzanesítés magában véve, ha nem jár vele a művelés egyéb tekintetben való átalakítása, aránylag kis mértékben növeli csak a terméseket. Gabonafajtáink nemesítésétől és a nemesített féleségeknek a mai keretekben való elterjedésétől 15—20 év alatt (ha földművelésünk rendszere más tekintetben nem módosul lényegesen) gabonaterméseinknek 20—30%-nyi emelkedését várhatnók, ennél többet nem igen. Már most a *Köztelek* úgy foglalt állást, hogy a Demcsinszki-féle művelést *ab ovo* visszautasította, sőt még a kipróbálásától is szinte óva intette a gazdákat s a Demcsinszki-műveléssel egyenesen szembehelyezte a búzanesítést, kimondván, hogy ezen az úton kell keresni a gabonatermések növelésének eszközeit. Az Omge mai termelés-politikája — amely ebből a példából jellemző módon tűnik ki: — megtartani földművelésünk mai német rendszerét (amelynek keretében magyar viszonyok között a maiaknál sokkal nagyobb eredményeket nem lehet produkálni) és csak e meglévő rendszer keretében fejleszteni, kisebb javításokkal, a termésátlagokat.

is, amit első tekintetre elárul óriási hirdetés-rovata. De ha hírt is ad ilyen módon valamely elvi újításról: azonnal elejti a fonalat s a propagandát nem folytatja. Teljesen hasonló, sőt még konzervatívabb szellemenben működik a Köztelek apró testvérlapja, a nép számára kiadott *Magyar Földműves*. Ez is ad hírt néha, ritka kivételképen, valamely komolyabb újításról: de mindig olyan formában közli az ilyesmit, hogy a kisember vagy nem veheti hasznát, vagy nem is érti meg. A *Köztelek olcsó könyvtára*-nak füzetei között sincs egyetlen olyan, amely nagyobb horderejű újítást ismertetne.

Amennyit a többtermelés érdekében végez ma az Omge körül csoportosuló érdekeltség: annyi hasznos munkát a fogyasztószövetkezeti mozgalom terén is végez a haladás s a dolgozó nép érdekében, mert hisz ezen a téren is produkál a nép számára apróbb előnyöket. Ez utóbbiakat azonban Vágó nem emeli ki és nem kovácsol belőlük tőkét az Omge számára. Különben nincs minden humor nélkül, ahogy Vágó, buzgó merkantilista létére, még az Omge-t is kész feldicsérni, csakhogy a német vámunió ellen érveket gyűjthessen. Azonban nem tiszta véletlen ez, dolgozik itt egy bizonyos politikai vegyrokonság is: mert az a gazdasági politika, amelyet Vágó e vitában képvisel, voltaképen konzervatív politika.

Lássuk azonban Vágó érveit egyenként. Ő azt mondja, hogy az Omge nem hátráltatja

„a többtermelést előmozdító művelési módok elterjedését. Ellenkezőleg: a legtöbbet e téren épen az Omge tette”. (H. Sz. szept. 177, 1.)

Ez beleütközik a nyilvánvaló tényekbe. A múlt század vége óta földművelésünk egyetlen számottevő haladása a kukorica átlagtermésének 20%-os emelkedése volt, s ezt a haladást sem az Omge produkálta, hanem a gépkereskedelemnek a modern tengeriművelő eszközök elterjesztése érdekében kifejtett propagandája.

„A Dánielnek szívéhez nőtt *dry farming* pl. épen az Omge lapjában talált a legerősebb propagálójára. A Dániel által sokat idézett báró Fechtig épen a *Köztelek* hasábjain apostolkodott a Campbell-féle termelési reform mellett.”

A Köztelek utóvégre nem zárhatja el hasábjait egy arisztokrata nagybirtokos cikkei elől. De ezeknek a cikkeknek négy évvel ezelőtt végbement leközlésénél körülbelül meg is állt; az új okszerű talajműveléssel produkált egyéb nagy eredményeket nem közölte; így elhallgatta pl. Pétzy Emilnek Fechtig báróét is túlszárnyaló eredményeit, amelyek a német szaksajtóban kerültek nyilvánosságra.* Holott, ha az Omge a magyar földművelés radikális haladását komolyan akarná: ezt az óriási elvi jelentőségű reformot szünet nélkül propagálnia kellene.

„Általában nem is lehet a *Köztelek* ellen e szempontból panaszkodni, ha csak azt nem vesszük túltragikusan, hogy az Omge vezető emberei nem igen bíznak a Demcsinszky-féle termelő módhoz, ami végül is felfogás dolga.”

Egy nagy horderejű (és kezdeményezője által kimutatottan nagy

* *Mitteilungen des landw. Instituts der Universität Leipzig*. H. 12.

sikerrel kipróbált) termelőmódot visszautasítani: ez lehet felfogás dolga, de csak az esetben, ha az illető termelőmód különböző alkalmazásainak mindegyikét, saját kísérleteink alapján, sikert nem ígérőnek találtuk. Ellenben nem lehet felfogás dolga: visszautasítani már magát a kísérleti kipróbálást is, s az Omge ezt tette.

„Ha (az Omge) több- és jobbtermelési akciójának nem volt meg a kívánatos sikere, az inkább népünk analfabetizmusán s azon múlik, hogy nem fizet elő kellő példányszámban szaklapokra s nem utolsó sorban azon is, hogy különösen nemzetiségi földbirtokosaink nem is tudják olvasni a magyar nyelven megjelenő agronom füzeteket, cikkeket, felhívásokat stb.”

Ha a nemzetiségi földbirtokosság (az ország földbirtokosságának 60%-a) nem érti meg a magyar kiadványokat: az Omge mulasztása, ha ezeket nem adja ki a nemzetiségi nyelveken is. Egyébiránt bámulatos, hogy Vágó fölhasználja a nagybirtokos-érdekek legmaradibb szószólóinak érveit, amelyek kulturális elmaradottságunk nyomorúságaival akarják kimutatni a komolyabb mezőgazdasági haladás lehetetlenségét. Ezeket az argumentumokat sorra megcáfoltam *Többtermelés* című tanulmányomban és Vágó, ha e tanulmányt elolvasta volna, vagy nem hozta volna fel a konzervatívok érveit, vagy megkísérelte volna az ellencáfolatot.

Vágó argumentációja ad hominem

Azt mondja Vágó (*H. Sz.* szept. 176—177. 1.) „... Dániel most nem jól magyarázza a gazdák tartózkodását a többtermeléstől, amikor a vámmal védett piac elégtelenségének tulajdonítja azt. Valamikor, nem is olyan régen, épen a többtermelésről irt dolgozatai egyikében . . . egészen más magyarázattal szolgált. Akkoriban ezt írta: „Semmilyen nemzet földművese nem folytathat intenzívebb gazdálkodást, mint amilyent mezőgazdasági szakismereteinek mindenkori állása előír számára . . . A talajt azért nem műveli jobban, mert a föld fizikai és vegyi alkatára vonatkozó ismeretei hiányosak, tehát nem tudja kellően felfogni a gondosabb talajművelés szükségét, módját és előnyeit. A történelem folyamán a talaj művelésnek s művelőeszközöknek javítása mindig a talajra vonatkozó ismeretek valamely gazdagodásából nőtt ki; a magyar földműves koponyája sincs másképp berendezve, mint az emberi koponya általában. Ha valaki azt akarja, hogy földműveseink okszerűbben műveljék a talajt, előbb gazdagítsa megfelelően a talajra és a talajművelés helyes módjára vonatkozó ismereteiket.

Dániel azt imputálja (!) nekem, hogy nem olvastam el eddigi műveit. Biztosítom róla, hogy kevés magyar írónak irodalmi működését kísérem annyira figyelemmel, mint az övét. De már több ízben az volt a látszat, hogy nem tart ki a saját nézetei mellett (1. erre nézve, mint a csalóka látszat eklatáns példáját, Zigány Zoltán legutóbbi — új genreű furcsa — írásművét is: *Szövetkezeti alapelvek. H. Sz.* 1915 aug. 102. old.). Három évvel ezelőtt Dániel még koponyakérdésnek tartotta a többtermelést; ma a vámuniótól várja ezt, mintha a vámunió egyszeriben maga után vonná mezőgazdasági szakoktatásunk radikális reformját. E szakoktatást így is, úgy is hamarosan és gyökeresen reformálnunk kell. Vámunióval sem lesz ez meg hamarabb, mint vámunió nélkül.”

Vegyük először sorra ennek az érdekes fejtegetésnek tárgyi részét. Vágó ellentétet talált ő általa idézett álláspontom között (amely szerint a modern okszerű földművelés elterjedése a földművesek mezőgazdasági ismereteitől függ) és jelen vitában elfoglalt álláspontom között (amely szerint a vámunió előmozdítaná a modern okszerű földművelés elterjedését). Am ellentétet ezen két álláspont között csupán az találhat, aki a kettőt nem képes logikusan összekapcsolni. Magyarországon közel két millió kisebb-nagyobb gazda él; két millió földműves mezőgazdasági ismereteinek átalakítása óriási feladat, amely a gyakorlati mezőgazdasági oktatás nagystílusú szervezését követeli. Ha az állam ezt a feladatot nem végzi el azért, mert a nagybirtokos érdekképviselő befolyása visszatartja ettől és ha a nagybirtokos érdekképviselő azért tartja vissza az államot, mert kevés a vámmal védett piac: akkor nyilvánvaló, hogy ez a vámpolitikai helyzet okozza (éppen a földműves-koponyák tartalmi módosításának kérdésén keresztül) a komolyabb többtermelés hiányát; és akkor az is világos, hogy e vámpolitikai helyzet átalakulása, ha módosítólag hat a nagybirtokos érdekképviselőre és az állam magatartására, mezőgazdasági haladásunk meggyorsulását vonhatja maga után.

Ilyesvalamit Vágó is sejt, amit elárul a fenti idézet három utolsó mondata, ahol a mezőgazdasági oktatásról beszél. Am ha ő maga is sejtí ezt az összefüggést: akkor miért állítja, hogy én „a gazdák tartózkodását a többtermeléstől” most másképpen magyaráznom, mint régebben?

Ennyit a fenti idézet tárgyi részéről. A fenti idézet személyes részét teljes nyugalommal fogadom. Hogy én a magam nézeteit cserben szoktam-e hagyni, vagy szoktam-e értük vállalni a felelősséget: annak megítélését rá merem bízni mindazokra, akik munkásságomat valóban figyelemmel kísérik. Vágó azonban, ha ad valamit saját szavainak komolyanvehetőségére, jól fogja tenni, ha felsorolja, mikor fordult elő „több ízben” „az a látszat”, hogy én nem tartok ki saját nézeteim mellett. Azzal a példával, amelyet ebben a tekintetben felhoz, nincs szerencséje Vágónak: mert hiszen Vágó fenti idézett soraival egyidejűleg jelent meg — szemlénk szeptemberi számában — „Szövetkezeti alapelvek és közgazdasági összefüggések” című cikkem, melynek minden sora kész cáfolat Vágó beállítására.

V. A középeurópai vámunió és a magyar ipar

Az iparosodás mezőgazdasági előfeltételei

Nagyipar csak olyan országokban fejlődhet ki nagyobb arányúlag, ahol az ipari termelés legfontosabb elemei — a tőke, a munkateljesítmény és a nyersanyagok — olcsók s ahol a népesség iparcikk-szükséglete nagy mértékben biztosítja az ipar számára nélkülözhetetlen belső piacot.

A nagyipar kifejlődésének ezen fő feltételei — nagyjából és egészükben — csak ott állhatnak elő, ahol a mezőgazdaság a termelőképeség egy bizonyos magasabb színvonalára feljutott. És pedig

magasabb termelőképességűnek az olyan mezőgazdaságot kell tekintenünk, amely 1. — a népességhez viszonyítva — nagy országos terméseket hoz elő a földből; 2. amelynek keretében az egyes földműves évi munkája sok termék-egységet produkál, úgy hogy a nagy országos termések — tömegükhöz arányítva — kevés munkába kerülnek. Minél magasabb fokú valamely országban a mezőgazdaság termelőképessége, annál nagyobb mértékben vannak meg a nagyipar kialakulásának fent megjelölt előfeltételei s ezeket a következő sorokban egyenként megbeszélve, látni fogjuk azt is, hogy milyen okokból.

a) A tökebőség s a kamatláb alacsonysága egyenes arányban áll a népesség széles rétegeinek jólétével.* Ha a mai Európa különböző országait szemügyre vesszük: azt látjuk, hogy a keletebbre eső szegényebb országokban a vállalkozó nehezen jut tőkéhez és aránylag magas kamatot kénytelen fizetni érte: míg a nyugati gazdagabb országok vállalkozói könnyebben és jóval kisebb kamatra kaphatnak tőkét. Ez a jelenség alig szorul magyarázatra. Világos, hogy olyan országban, ahol kicsiny a nemzeti jövedelem, kevés embernek van akkora jövedelme, hogy ebből még félre is tudjon rakni és tőkét tudjon gyűjteni: és viszont sok az olyan ember, akinek kevesebb a jövedelme, mint amennyire okvetlenül szüksége volna; az ilyen ember pedig fogyasztás céljára is keres kölcsönt s ezért magasabb kamatot is hajlandó fizetni, mint az olyan ember, akinek a tőke termelés céljára kell s aki ennél fogva nem fizethet magasabb kamatot, mint a mekkorát a termelés várható eredménye kiad. Ilyen viszonyok között tehát nemcsak, hogy kevés a tőke: de ezt a kevés tőkét is igénybe veszik kölcsönre szoruló fogyasztók, akik oly magasra verik föl a kamatlábat, hogy azt a vállalkozó, ki termelés céljára venné igénybe a tőkét, alig tudja megfizetni. Ellenben olyan országban, ahol nagy a nemzeti jövedelem: sok az olyan ember, akinek a jövedelme elég ahhoz, hogy még félre is rakhasson belőle és viszont kevés az olyan, aki nem tud megélni a jövedelméből és (fogyasztás céljára szolgáló) kölcsönre szorul; tehát sok tőke gyülemlik össze s ezt főleg csak vállalkozók veszik igénybe, termelés céljára, aminek következtében a kamatláb alászáll. Oly országokban, hol a viszonyok ilyenek, a termelés növekvő eredményessége, (amely a nemzeti jövedelmet emeli s egyre több embert hoz abba a helyzetbe, hogy a jövedelméből tőkét gyűjthessen) a kamatláb további alásüljedését vonja maga után.

Nagy nemzeti jövedelem forrása csak nagy termelés lehet és pedig e tekintetben mindegy, hogy a nagy jövedelmet nagyipar vagy termelőerős földművelés szolgáltatja-e. Fontos azonban az a körülmény, hogy a nagyipari termeléshez (és ennek minden kiterjesztéséhez) nagy tőkebefektetés szükséges: ellenben a földművelés termelőerejét tőke nélkül is nagy mértékben lehet növelni bizonyos adott körülmények között, a termelőmód észszerűségének javítása útján. Tehát olyan országban, ahol kicsiny a nemzeti jövedelem, s ahol ennél-

* A kamatláb alacsonyságáról ezt mondani csak bizonyos korlátozóakkal lehet, amely korlátozásoknak azonban a társadalomgazdasági fejlődés mai szakára nézve nincs érvényük.

fogva kevés a tőke és magas a kamatláb: nagyobb termelés — s ennek folytán nagyobb nemzetjövedelem és tőkebőség — könnyen előállhat, adott viszonyok között, a földművelés oly javulásai útján, amelyekhez tőke nem szükséges: ellenben nem igen állhat elő nagyipar létesülése útján, mért hiszen ehhez első sorban tőke volna szükséges, s épen ez hiányzik.

A történelmi fejlődés tényei azt mutatják, hogy a mai nagyiparos országok mindegyikében az ipar nagyobbarányú kifejlődését a földművelés megfelelő átalakulása előzte meg. (Valamely adott országban akkor áll elő a földművelés valamely nagyobb átalakulása, amikor ezt, az illető ország talaj- és éghajlati viszonyai közt, a földművelés tudományának fejlődése lehetővé teszi.)

Vannak, akik azt állítják, hogy valamely országban az ipar kifejlődéséhez nem kell okvetlenül, hogy az illető ország maga bővelkedjék tőkében: mert hiszen a tőkét importálni is lehet más, tőkében gazdag országokból. Ez az állítás azonban nem felel meg a tényeknek. Még semmilyen tőkeszegény országban nem sikerült külföldről való tőkebehozatal útján létrehozni a tőke azon bőségét és a kamatláb azon olcsóságát, amely az ipar nagyobbarányú kifejlődéséhez szükséges és pedig azért nem sikerült, mert tőkében szegény, elmaradottabb országokban az államhatalom katonai tendenciája rendszerint oly erős, hogy a behozott tőke legnagyobb részét saját improduktív katonai céljaira foglalja le; s a behozott tőke egy más részét fölemésztí a kölcsönre szoruló fogyasztók serege (földbirtok eladósdása!) úgy, hogy iparfejlesztésre a behozott tőkéből csak kevés jut, s az is csak drága kamat fejében. Soha országba annyi külföldi tőkét be nem vittek még, mint Oroszországba: ennek dacára az orosz pénzintézetek kölcsön-kamatlába rendszerint fölül van 8%-on, s ily drága pénzt is csak elsőrendű jelzálogi biztosíték fejében kaphat az ipari vállalkozó. És így Oroszországban a külföldi tőke behozatala révén (a birodalom népességéhez viszonyítva) csak nagyon csekély iparosodás állott elő.

b) A munkateljesítmény olcsósága attól függ, hogy a munkás pénzbeli bére mikép viszonyuk a munkás teljesítőképességéhez; amely ismét nagy mértékben függ attól, hogy milyen a munkás életszínvonala. Ha a munkás életszínvonala emelkedik: vele együtt emelkedik a munkás teljesítménye és pedig *a)* mennyiség dolgában bizonyos határokig, *b)* minőség dolgában — praktice — határtalanul, az értelmi színvonal s a szaktudás emelkedésével kapcsolatban.

Vannak a munkateljesítményt illetőleg bizonyos nemzeti, fajtabéli különbségek is: de ezek az életszínvonalhoz képest csak másodrangú jelentőségűek. Pl. a magyar fajta szívóssága nem kisebb, természetes értelmisége talán nagyobb és aktivitása mindenesetre sokkal nagyobb, mint a német fajtáé: ennek dacára a németországi munkás többet és jobbat teljesít, mert magasabb az életszínvonala.

A munkás életszínvonalát meghatározó tényezők között legfontosabb a tápszerek ára, mert a munkás kiadásaiiban a tápszerek jätsszák a legnagyobb szerepet. Németországban, statisztikai fölvé-

telek szerint, az ipari munkásság (és pedig ennek nem is éppen a legszegényebb része) jövedelmének kb. 55%-át költi ételre és italra.

A tápszerek olcsósága nem csupán a gabona olcsóságától függ, hanem ezenkívül még igen nagy mértékben a mezőgazdaság fejlettségétől. Adott gabonaár mellett az élelmezés sokkal olcsóbb ott, ahol fejlett a mezőgazdaság, mint ott, ahol ez fejletlen. Pl. Bulgáriában a gabona ára (normális időben) alacsony, de a bolgár városokban a tej literje $\frac{1}{2}$ frankba kerül; míg Németországban a gabona ára magasabb, de a tej literjének ára csak kb. feleakkora, mint Bulgáriában.

A munkás életszínvonalára nagy befolyással van a lakás olcsósága is. Olcsó a lakás csak ott lehet, ahol bőven van tőke és olcsón kapható építés céljára (egyéb olcsóbbító körülményektől itt eltekintünk egyelőre). Tőkebőség keletkezéséhez azonban — ahogy az imént szó volt róla — a földművelés magasabb termelőképessége szükséges.

Elmaradottabb országokban, ahol a táplálkozás s a lakás drága: az ipari munkás átlagos teljesítményét, úgy mennyiség, mint minőség dolgában, nem lényegtelenül csökkenti az a körülmény is, hogy az ipari munkások egy nagy része elvándorol más fejlettebb országokba, ahol az élet olcsóbb és éppen a legjobb, legügyesebb munkások vándorolnak ki, mert ezek számíthatnak leginkább arra, hogy a külföldön el tudnak helyezkedni.

c) Az ipari nyersanyagok egy nagy része mezőgazdasági eredetű; ezeknek tömeges, olcsó termelését a mezőgazdaság fejlettsége közvetlenül magával hozza. A nyersanyagok egy más nagy része bányászati eredetű. Ahhoz, hogy valamely országban fejlett és nagystílusú bányászat keletkezzék: a földművelés magasabb termelőképessége ugyanúgy szükséges, mint a nagyipar keletkezéséhez.

d) Valamely ország iparcikk-szükségletének mértékét az dönti el, hogy az ország népessége milyen mértékben képes kielégíteni táplálkozás-szükségletét. Az emberek átlaga, ha arról van szó, hogy miből engedjen: táplálékfogyasztásából, vagy iparcikkfogyasztásából-e: az utóbbiból sokkal inkább hajlandó engedni, mint az előbbiből; inkább hajlandó lemondani iparcikkfogyasztásának 20—30%-áról, mint táplálékfogyasztásának, mondjuk, 10%-áról.* Tehát (bizonyos határokon belül) az élelem árának s a népesség jövedelmének változásai az iparcikkek fogyasztására sokkal nagyobb mértékben hatnak ki, mint a tápszerek fogyasztására. Minél kisebb valamely népesség jövedelme: annál nagyobb %-ot fordít belőle táplálkozásra s annál kisebb % marad belőle iparcikkek vásárlására. És így, ha valamely országban nagyobbodik a népesség jövedelme (akár a pénzbeli jövedelem nagyobbodásában, akár a táplálkozás olcsóbbodásában — vagy akár egyszerre mindkettőben —

* Ez az oka annak a gazdaságtanban Ismert jelenségnek, hogy az elsődrendű tápszerek áralakulására aránylag csekély termelésbeli eltulodások már nagy mértékben kihatnak; aránylag csekély termelési hiányok már jelentékeny áremelkedést váltanak ki.

nyilvánuljon ez:) a jövedelem gyarapodása egyszerre két
 is
 növeli az iparcikk-fogyasztást. Először azért, mert a jövedelem
 abszolúte nagyobbodik, másodszer azért, mert a nagyobb jövedelem-
 ből nagyobb százalék jut iparcikkek vásárlására. Ez a törvényszerűség
 adja magyarázatát annak a jelenségnek, hogy a nyugatabbra eső
 gazdagabb országokban az egy főre eső iparcikk-fogyasztás sokszor-
 osan nagyobb, mint a keletebbre fekvő szegényebb országokban
 (már Ausztriában, Rudolf Keller becslése szerint, háromszor akkora
 iparcikk-fogyasztás jut egy emberre, mint Magyarországon). S a
 mondott szegényebb országok rendkívül csekély iparcikk-fogyasztása
 nem valami nagy mértékben múlik hagyományokon: mert a hagyomá-
 nyok uralma e tekintetben hamar megszűnik, ha a népesség
 jövedelme nagyobbodik és erősebb iparcikk-fogyasztást enged meg.
 Valamely ország népességének iparcikk-fogyasztása igen nagy
 befolyást gyakorol az illető ország iparának termelőerejére (és így
 versenyképességére) mert az ipar termelőerejét nagy mértékben
 fokozza a specializálódás, ez pedig csak ott lehetséges, ahol
 nagy belső piac áll az ipar rendelkezésére.* A nagyipar erősebb
 arányú kialakulásához egyáltalán szükséges a specializálódás lehetősé-
 gének egy bizonyos minimuma; tehát a belső piac nagyságának
 egy bizonyos minimuma; tehát a népesség jövedelmének egy bizo-
 nyos minimuma. A népesség jövedelmének ezt a minimumát, amely
 előfeltétele a nagyipar kialakulásának, természetesen csak a mező-
 gazdaság adhatja meg; a nagyipar erőteljesebb kialakulása akkor
 indul meg, amikor a mezőgazdaság a termelőképeség egy bizonyos
 magasabb színvonalát már elérte s a népesség számára a jövedelem
 s az olcsó élelmiszerek egy bizonyos minimumát biztosítani tudja.

Magától értetődik, hogy — a népesség adott jövedelmi szín-
 vonalát föltételezve — nagyobb vámterületen nagyobb specializálódás
 lehetséges, mint kisebb vámterületen.

*

Az előadottakból kitűnik, hogy a nagyipar kifejlődéséhez szük-
 séges legfontosabb gazdasági előfeltételek a mezőgazdaság fejlett-
 ségétől függenek. Ettől függenek, igen nagy mértékben, az iparfejlő-
 déshez szükséges politikai előfeltételek is: a jó adópolitika, a jó
 közigazgatás, a jó községi és közlekedési politika. Amelyek csak ott
 vannak meg, ahol megvan a demokrácia bizonyos minimuma, s ez
 ismét csak ott van meg, ahol a széles néprétegek jövedelme és élet-
 színvonala felüljutott egy bizonyos minimumon.

A nagyipar kialakulásának tehát mezőgazdasági előfeltételei
 vannak; és nemcsak azt mondhatjuk, hogy a nagyipar nem fejlőd-
 hetik ki ott, ahol e feltételek hiányzanak: de azt is, hogy ahol a
 mezőgazdasági előfeltétel megvan: ott a nagyipar okvetlenül kifej-
 lődik. E törvényt más szavakkal így is formulázhatjuk:

* Az iparpolitikában szinte közhely, hogy a fölvevőképes belső piac
 az ipar számára nélkülözhetetlen; az exportlehetőségek csak kiegészít-
 tik, de nem pótolhatják a belső piacot, — okoknál fogva, amelyeknek
 kifejtésére itt nincs terünk.

magasabb termelőképességűnek az olyan mezőgazdaságot kell tekintenünk, amely 1. — a népességhez viszonyítva — nagy országos terméseket hoz elő a földből; 2. amelynek keretében az egyes földműves évi munkája sok termék-egységet produkál, úgy hogy a nagy országos termések — tömegükhöz arányítva — kevés munkába kerülnek. Minél magasabb fokú valamely országban a mezőgazdaság termelőképessége, annál nagyobb mértékben vannak meg a nagyipar kialakulásának fent megjelölt előfeltételei s ezeket a következő sorokban egyenként megbeszélve, látni fogjuk azt is, hogy milyen okokból.

a) A tökebőség s a kamatláb alacsonyossága egyenes arányban áll a népesség széles rétegeinek jólétével.* Ha a mai Európa különböző országait szemügyre vesszük: azt látjuk, hogy a keletebbre eső szegényebb országokban a vállalkozó nehezen jut tőkéhez és aránylag magas kamatot kénytelen fizetni érte: míg a nyugati gazdagabb országok vállalkozói könnyebben és jóval kisebb kamatra kaphatnak tőkét. Ez a jelenség alig szorul magyarázatra. Világos, hogy olyan országban, ahol kicsiny a nemzeti jövedelem, kevés embernek van akkora jövedelme, hogy ebből még félre is tudjon rakni és tőkét tudjon gyűjteni: és viszont sok az olyan ember, akinek kevesebb a jövedelme, mint amennyire okvetlenül szüksége volna; az ilyen ember pedig fogyasztás céljára is keres kölcsönt s ezért magasabb kamatot is hajlandó fizetni, mint az olyan ember, akinek a tőke termelés céljára kell s aki ennél fogva nem fizethet magasabb kamatot, mint a mekkorát a termelés várható eredménye kiad. Ilyen viszonyok között tehát nemcsak, hogy kevés a tőke: de ezt a kevés tőkét is igénybe veszik kölcsönre szoruló fogyasztók, akik oly magasra verik föl a kamatlábat, hogy azt a vállalkozó, ki termelés céljára venné igénybe a tőkét, alig tudja megfizetni. Ellenben olyan országban, ahol nagy a nemzeti jövedelem: sok az olyan ember, akinek a jövedelme elég ahhoz, hogy még félre is rakhasson belőle és viszont kevés az olyan, aki nem tud megélni a jövedelméből és (fogyasztás céljára szolgáló) kölcsönre szorul; tehát sok tőke gyülemlik össze s ezt főleg csak vállalkozók veszik igénybe, termelés céljára, aminek következtében a kamatláb alászáll. Oly országokban, hol a viszonyok ilyenek, a termelés növekvő eredményessége, (amely a nemzeti jövedelmet emeli s egyre több embert hoz abba a helyzetbe, hogy a jövedelméből tőkét gyűjthessen) a kamatláb további alásüljedését vonja maga után.

Nagy nemzeti jövedelem forrása csak nagy termelés lehet és pedig e tekintetben mindegy, hogy a nagy jövedelmet nagyipar vagy termelőerős földművelés szolgáltatja-e. Fontos azonban az a körülmény, hogy a nagyipari termeléshez (és ennek minden kiterjesztéséhez) nagy tőkebefektetés szükséges: ellenben a földművelés termelőerejét tőke nélkül is nagy mértékben lehet növelni bizonyos adott körülmények között, a termelőmód észszerűségének javítása útján. Tehát olyan országban, ahol kicsiny a nemzeti jövedelem, s ahol enné-

* A kamatláb alacsonyágáról ezt mondani csak bizonyos korlátozásokkal lehet, amely korlátozásoknak azonban a társadalomgazdasági fejlődés mai szakára nézve nincs érvényük.

körülmény is, hogy valamely ország miképpen van ellátva fűtőanyagokkal (kőszén, kőolaj, erdőségek, vagy ezek híján vízierő), továbbá ércekkel (különösen vasércel) és egyéb ásványi kincsekkel, végül, hogy milyen az illető ország forgalmi helyzete. Ezek a körülmények mindenesetre befolyásolják valamely ország iparosodásának mértékét, de csak mint második sorban álló iparosodás-tényezők, amelyeknek hatása csak ott juthat érvényre, ahol a mezőgazdasági előfeltételek — ezek az elsősorbeli tényezők — megvannak. Példa gyanánt szolgáljon az a tény, hogy a Pyrenei-félsziget, amelynek ásványi kincsekben való gazdagsága és forgalmi helyzete kiváló: iparilag mégis jelentéktelen, mert mezőgazdaságának alacsony a termelőképessége. Viszont Svájc, amelynek forgalmi helyzete a lehető legrosszabb és bányászata, ásványi kincsek híján, majdnem semmi: ennek dacára iparos jellegű ország (lakosságának 44%-a él iparból) azért, mert mezőgazdasága magas fejlettségű. (Svájcban 1 hektár rét kb. 100%-kal, egy hektár szántóföld kb. 70%-kal többet terem, mint nálunk). Hollandia és Dánia földje sem rejt semmiféle ásványi kincset: de mivel jól művelve, dús terméseket ad, az ásványi kincsek hiánya dacára Hollandiában (1909) a lakosság 35%-a Dániában (1906) a lakosság 31%-a iparból tud megélni (Németországban, 1909-ben a lakosság 40%-a élt iparból).

Nem egészen lényegtelen valamely ország iparának kialakulása szempontjából a vámvédelem sem, mely a fejlődése kezdetén levő belföldi iparnak előnyöket ad a fejlettebb külföldi ipar versenyével szemben. A vámvédelem azonban szintén csak második sorban álló iparosodás-tényező; ahol nincsenek meg a termelőerős mezőgazdaság előfeltételei: ott a nagyipart ki nem fejleszti semmiféle vámvédelem. Jó példa erre Oroszország, ez az óriási kiterjedésű és a legkülönbözőbb ásványi kincsekben bővelkedő birodalom, amelynek ipari védővámjaira jellemző, hogy pl. a durva gyapotszövetek behozatalát értékük 400%-át túlhaladó vám terheli; e szélsőséges vámvédelem mindenféle egyéb ipari kedvezményrel együtt mégsem tudta ellensúlyozni azt a körülményt, hogy az orosz mezőgazdaság termelőképessége igen csekély, a miénknél is jóval csekélyebb; aminek következtében Oroszországban, a vám védelme alatt, akkora ipar sem fejlődött, amekkora nálunk az osztrák ipar versenye alatt, vámvédelem nélkül kialakult. Hasonlóképpen Románia saját önálló vámterületén, magas vámvédelemmel jóval kisebb ipart fejlesztett, mint Magyarország (amelynek földművelése aránylag fejlettebb) az Ausztriával közös vámterületen.

Az előadottak érintik és több tekintetben kiegészítik Weber ismert telephely-elméletét. Weber, fölvetvén azt a kérdést, mi okozza, hogy az ipar ott alakult ki, ahol kialakult: főleg a nyersanyagok termelőhelyeinek helyzeti viszonyaiból, a fogyasztás helyzeti viszonyából és a szállítási viszonyokból iparkodott levezetni a nagyipar földrajzi elhelyezkedését; vizsgálódásaiból azonban kikapcsolta a kulturális telephelytényezőket azzal az utalással, hogy ezeket később külön fogja kutatás tárgyává tenni. E kulturális telephelytényezők, amelyeket

Weber kikapcsol — nagyjából és egészében — azonosak az iparosodás azon tényezőivel, amelyekről az imént kimutattuk, hogy a mezőgazdaság fejlettségi fokától s az ezt meghatározó természeti és agronómiai viszonyoktól függnék. Láttuk, hogy a mezőgazdaság fejlettségében adott körülmények az iparosodásnak éppen a legfontosabb, döntő jelentőségű tényezői. Ez okból Webernek a nyersanyagok, a fogyasztás földrajzi helyzetéből s a szállítási viszonyokból kombinált telephelymeghatározásait csak korlátozott mértékben (csak mezőgazdaságilag egyenlő fejlettségű területeken belül és csak az ipar különböző ágaira egyenként) lehet alkalmazni (amit különben Weber maga is kiemel). Ellenben ha az iparosodásról, mint egészről és ha nemzetközi vonatkozásokról van szó (pl. arról, hogy miért van nagyipar az egyik országban és miért nincs a másik országban): ilyen kérdésekre csupán a kulturális telephelytényezők (s az ezeket meghatározó természeti és agrártechnikai előfeltételek) adhatnak választ; éppen azok a telephelytényezők, amelyeket Weber kikapcsol vizsgálódásaiból.

A vámunió várható befolyása a magyar iparra általánosságban

Az előadottaknak a vámunió s a magyar ipar kérdésére való alkalmazása magától adódik. Abban az esetben, ha fennmarad a mai vámterület és fennmarad vele az eddig uralmon levő konzervatív mezőgazdasági termelés-politika: kisebb iparfejlődésre kell számítanunk, mint az esetben, ha létrejön a Németországgal való vámunió és ezzel egyidejűleg radikális többtermelés-politika jut érvényre az országban.

Az iparosodás nálunk uralkodó előfeltételeit már több pontban érintettem. Többek között pl. azt, hogy Magyarországon az iparcikkek fogyasztása, a népesség számához viszonyítva, csak Ve rész akkora, mint Ausztriában. Állítólag Csehország 6 millió lakosa több iparcikket fogyaszt, mint Magyarország 20 millió lakosa.* A csekély iparcikk-fogyasztás miatt a magyar ipar nem specializálódhatik kellőképpéiv egy-egy gyár sok mindennel kénytelen foglalkozni; a specializált tömegtermelés, a termelés e legolcsóbb alakja, nem lehetséges nálunk. Hasonló rosszul állunk az iparfejlődéshez szükséges tőke dolgában, amelyet megrágít a hitelre szoruló fogyasztók serege; pénzügyeink túlnyomó többsége a pénztáraiban felgyülemelő betéteket földbirtokra kölcsönzi ki, oly drága kamatláb mellett, hogy azt az iparos nem tudja megfizetni. Ezért iparvállalatainkban sok a kül-

* Rudolf Keller-nek erre vonatkozó becslése (*Die Industrieförderung in Ungarn*. Prag., 1906. 23—25. 1.) nem föltétlenül megbízható ugyan, de a helyzetet mindenesetre jellemzi. Különben nagyon is szembeötlőek az olyan tények, hogy pl. a cukorfogyasztás nálunk fejenként 7 kg, míg Ausztriában 14 és Németországban 17 kg, vagy hogy a papírfogyasztás nálunk fejenként 4 kg, míg Ausztriában 10 kg és Németországban 20 kg. (Friedrich Hertz: *Die Schwierigkeiten der industriellen Produktion in Österreich*. Wien, 1910. 37. I.) Keller sok ilyen adatot sorol föl s ezekre alapítja becslését.

földi tőke; ahogy Offergeld kimutatja* a magyar ipar függése a külföldi — első sorban osztrák — tőkétől igen jelentékeny s ennek megfelelően nagy az osztrák tőkések befolyása a magyar iparfejlődésre. (Ami nyilván nem kedvező állapot, mert az osztrák tőkések, kik erősen érdekelve vannak az osztrák ipar körül: általában nem jó szemmel nézik iparosodásunkat és esetenként arra használják föl a magyar iparra való befolyásukat, hogy hátráltassák ennek továbbfejlődését.) Az ipari munkás megélhetése drága, ennek következtében az átlagmunkás életszínvonala és teljesítőképessége alacsony, többek között azért is, mert a legjobb szakmunkások külföldre vándorolnak. Szinte fölösleges külön hangsúlyoznom, hogy mindezek a bajok mezőgazdaságunk elmaradottságával függnek össze és csak ezzel együtt szűnhetnek meg. Minél gyorsabban jut érvényre az országban a többtermelés radikális politikája: annál gyorsabban szűnnek meg az iparfejlődésünket korlátozó legfőbb bajok.**

Ha ugyanakkor, amikor a Németországgal való vámunió létrejön, egyszerismind komoly többtermelő-politika jut érvényre a magyar földművelésben: e változás hatása 6—8 éven belül okvetlenül érezhetően mutatkozik az országos termékek emelkedésében és ez, mihelyt beáll, jótékonyan befolyásolja az ipar legfőbb életfeltételeit. Az országos termékek nagyobbodása egyet jelent a takarékbetétek megszorodásával, s a hitelre szoruló fogyasztók számának apadásával, ami azonnal olcsóvá teszi a kamatlábat; — a belföldi tőkéből azonnal jut bőven az iparnak is és ez függetlenné válik az osztrák tőkésektől, kik rossz szemmel nézik iparosodásunkat. Ugyanekkor meggyarapszik az ipartelepeinket környező piac fölvevőképessége és munkaerő tekintetében is megjavulnak a viszonyok. Mindezek a hatások, mihelyt beállnak: megnövelik iparunk versenyképességét mindazon iparágakban, amelyeknek természetes előfeltételei nálunk megvannak.

*

A német vámunió azonban nem csupán közvetve, mezőgazdasági fejlődésünk meggyorsításával mozdítaná elő iparfejlődésünket: hanem közvetlenül is nyújtana iparunk versenyképességét előmozdító

* *Grundlagen und Ursachen der industriellen Entwicklung in Ungarn.* Jena, 1914. 249-258. 1.

** Szemlénk augusztusi számában (120. 1.) felsoroltam iparunk fent érintett bajait és hozzátettem „A magyar ipar mindezen mizériának — amint a *Husadik Század* 1909. évi márciusi számában részletesebben is kimutattam — egy okuk van: a magyar mezőgazdaság elmaradottsága”. Ezt a hozzáfűzést sem Vágó, sem Balkányi nem vette tudomásul: pedig mind a kettő hivatkozott fent érintett megállapításaimra, sőt mindkettő iparkodott azokat saját álláspontjának igazolására felhasználni, — ami természetesen csak a szóban forgó hozzáfűzés agyonhallgatásával volt lehetséges. Ez a színvakság, amely meggátolja az ellenfél egyik fő argumentumának tudomásulvételét, élénk világot vet úgy Vágó, mint Balkányi polémiájának tárgyilagosságára.

kisebb-nagyobb előnyöket, amelyek szintén javítják a vámunió által iparunk számára teremtett helyzet mérlegét.

1) A vámunió közvetlenül olcsóbbá tenné iparunk legfontosabb nyers- és segédanyagait, a különleges gépeket, sok félgártmányt, amelyet iparunk nagy mennyiségekben használ, továbbá, ami a legfontosabb, a szenet és a vasat. Olyan messzemenő kartell-uzsora, amilyen ma nálunk a vasat és a szenet megdrágítja: a vámunió keretében lehetetlen volna. (És pedig azért, mert egységes vámterületen csak egységes kartellpolitika lehetséges, s a német fogyasztók és feldolgozó iparok szervezettsége, amely hatásosan ellen tud állni a túlmesszemenő kartelluzsorának: bennünket is nagy mértékben megvédené ettől.)

2. A nyersanyagok és félgártmányok nagyobb olcsósága kihatna a közlekedésre, amelyet érezhetően javítana és olcsóbbá tenné. Pl. a vasúti sín nagyobb olcsósága előmozdítaná a vasútépítést (ami egyszerismind foglalkozást is nyújtana sok, a vasútépítés körül érdekelt iparágak).

3. Több különféle elavult törvény, szabály és igazgatás-rendszer, amely Németországban már ki van küszöbölve, Ausztriában és Magyarországon azonban még fennáll és bénítja az ipar versenyképességét: úgy Ausztriában, mint nálunk is azonnal érett lesz a pusztulásra, mihelyt előáll annak kényszerűsége, hogy a német ipar versenyével vámvédelem nélkül kell szembezállnunk.

Hogy ez mit jelent, annak illusztrálására szolgáljon a következő példa:

Ausztriában és Magyarországon az előirt téglanagyság, s az elavult építési szabályrendeletek hatása következtében az építkezés sokkal drágább, mint Németországban. Ez a körülmény nem csupán a lakást teszi nálunk drágává (ami az ipari munkás életszínvonalát rontja) de egyszerismind (a gépi felszerelés drágaságával karöltve) odahat, hogy egy gyár építése és berendezése Ausztriában és Magyarországon jóval többbe kerül, mint Németországban. Így Németországban egy fonógyár építése és berendezése, 1 orsóra számítva, 45—50 korona, míg Ausztriában 80 korona és nálunk valószínűleg még drágább.* Ha a vámunió létrejönne: a Monarchiában fennálló elavult építési szabályokat már az ipar versenyképessége érdekében is reformálni kellene; ez pedig egyrészt olcsóbbá tenné az ipari munkás lakását, másrészt — a gépi felszerelésnek szintén beálló olcsóbbodásával kapcsolatban — odahatna, hogy kevesebb tőke is elegendő volna egy adott termelőképességű iparvállalat alapításához, ami nagy előnyt jelent különösen nálunk, ahol az ipar tőkeszegénységgel küzd.

4. Az ipar szempontjából nem közömbös a kereskedelem szervezettsége és koncentrátsága. Ebben a tekintetben Ausztria és Magyarország meglehetősen vissza van maradva, ami azzal a hátránnyal jár, hogy a legtöbb iparvállalat maga kénytelen föntartani egy külön kereskedelmi apparátust, ami növeli az üzembőltséget; a termelés specializálása is nehéz ilyen viszonyok között. Az ipar speciali-

* Friedrich Hertz i. m. 74. 1.

zálását — mondja Hertz* — sok esetben egyáltalán csak a nagykereskedelem teszi lehetővé, azzal, hogy a keresletet kevés nagy medencébe gyűjti. Az exportot is csak magas fejlettségű nagykereskedelem teszi lehetővé; ez is hiányzik úgy Ausztriában, mint nálunk.

Már most, ha a vámunió ledönti a vámsorompókat két hatalmas s egymástól sok tekintetben különböző gazdaságterület között: ezzel úgy az egyik, mint a másik területen élénkíti az áruk forgalmát és fejlesztőleg hat a kereskedelemre. Bizonyos, hogy a keletkező 120 millió főnyi népességű vámterületen hatalmas, szervezett és koncentrált kereskedelem fog előállni úgy belforgalom, mint kivitel tekintetében. Aminek következtében a vámunióban a magyar ipar számára is előáll a specializálódás s az export sok olyan lehetősége, amely ma nincs meg.

5. Vannak iparágaink, amelyek különleges minőségű cikkeket gyártanak (pl. a bőr- és vegyipar egyes ágai), vannak továbbá iparágaink, amelyeknek nagy helyzeti előnyük van (pl. faipar). Ilyen iparágaink számára a vámunió — már a dolgok mai állása szerint is — egyet jelent az értékesítés lehetőségének megnagyobbodásával.

Azt látjuk mindebből, hogy a vámunió — még ha el is tekintünk attól a jótékony hatástól, amelyet mezőgazdasági haladásunk meggyorsítása révén gyakorol iparunkra: közvetlenül is több olyan előnyt jelent iparunk számára, amely lényegesen olcsóbbá teszi ennek termelését. A kérdés csak az, hogy e szóbanforgó előnyöknek a termelést olcsóbbító hatása elég nagy-e ahhoz, hogy iparvállalataink zöme német árúk versenyét kibírhasssa? E tekintetben tájékoztatást nyújtanak a következő megfontolások:

A magyar ipar eddig sem volt védővámokkal elkényeztetve; ami iparunk eddig van: az osztrák ipar versenyének nyomása alatt fejlődött ki. Ennek természetes következménye volt, hogy vállalkozóink közül csak az ügyesek, az élelmesek tudtak boldogulni: úgy hogy e szelekció következtében ipari vállalkozóink átlaga a maga szakmájában kiváló. Egy más következése az osztrák verseny nyomása alatt végbement szelekciónak az lett, hogy nálunk eddig is főleg azok az iparágak fejlődtek ki, amelyeknek megvan az országban a természetes talajuk. A fejlődésnek ezen az egészséges irányán mindenestre rontott a szubvenciókkal dolgozó állami iparpolitika: de nem túlsókat, mert a szubvenció jóval kisebb védelmet nyújt az ipar-
nak, mint a vám.

Az osztrák ipar versenyének nyomását nem szabad alábecsülni. Ez az ipar, legtöbb ágában, kiváló teljesítőképességű és a vámunió keretében okvetlenül meg tud birkózni a német ipar versenyével, annál is inkább, mert a vámunió a Monarchia iparának — amint az imént láttuk — megszerezne több olyan előnyt, amelyet a német ipar már most élvez. Az osztrák iparoskörök — általánosságban — nem is félnek nagyon a vámuniótól; sőt újabban az osztrák iparosok egy nagy része már egyenesen rokonszenvezik a vámunió gondolatával.

* Friedrich Hertz, i. m. 63. 1.

Kétségtelen azonban, hogy mindazon iparágakban, amelyekben az osztrák iparosok meg tudják állni helyüket a német versennyel szemben, a magyar iparosok is képesek erre: mert ha megálltak helyüket az osztrák verseny nyomása alatt és ha az osztrák verseny nem gyöngébb a németnél: akkor nyilván kibírják a német versenyt is.

Iparágaink javarésze tehát minden hosszabb átmenet nélkül vállalhatná a Németországgal való vámuniót. Annál is inkább, mert sok iparágunkat lényegesen támogathatjuk közszállítások révén* — emellett azt sem szabad elfelejteni, hogy legtöbb iparvállalatunk néhány nagybank körül tömörül s e nagybankok (különösen, ha e tekintetben esetleg valami kooperáció jöhet létre közöttük) sokat tehetnek a körülöttük csoportosuló vállalatokért azzal is, ha egyik iparvállalat megrendeléseit lehetőleg egy másik hozzájuk tartozó, megfelelő szakmabeli iparvállalathoz irányítják.

Iparágaink egy más részének azonban mindenesetre szüksége van, a vámunió létrejövele esetén, egy bizonyos, előre meghatározott időtartamra — pl. tíz évre — szóló átmeneti vámvédelemre. Tíz év múlva, ha a vámunió megteremtésével egyidejűleg földművelésünk reformja megindul, egészen új viszonyok keletkeznek az országban, tökéletesség áll elő, nagy iparcikk-fogyasztás, sok olcsó nyersanyag, jó munkaerőviszonyok. Ily előnyökkel alátámasztva, iparágaink túlnyomó része vámvédelem nélkül is képes lesz nem csupán arra, hogy helytálljon, de arra is, hogy teret hódítson (a különböző iparágak természetesen különböző arányban, az országban meglévő életfeltételeikhez képest). A mi vállalkozóink, mérnökeink és munkásaink természetes képességei nem kisebbek, mint a németekéi; ha mezőgazdaságunk termelőképessége és vele együtt tökéletesség és egész kultúránk eléri vagy megközelíti a német színvonalat: iparosodásunk sem fog messze elmaradni a német iparosodás mögött.

Különben a vámunió létrejöttével iparunk már az első — mondjuk 10 éves — átmeneti idő alatt is többet nyerhet, mint veszíthet. Ki fog ez tűnni legfontosabb iparágainknak a következők folyamán egyenként való áttekintéséből.

* A magyar állam eddig folytatott gazdaságpolitikája, amellyel ipart törekszik fejleszteni, alapszabály elvan hibázva. Ez a gazdaságpolitika, amelynek szerves alkotó eleme az Omge befolyása alatt álló konzervatív földművelésügyi politika: az iparosodás legfőbb, a mezőgazdasági produktivitáson nyugvó (előző helyen tárgyalt) előfeltételeit nem engedí kibontakozni; amit ezúton a magyar ipar ellen vét: azt szubvenciókkal és az iparpártolás egyéb mesteres eszközeivel távolról sem teheti jóvá. Mindamelllett meg kell adni, hogy állami iparfejlesztő politikánk sok félszeggel és kinövással vegyesen itt-ott jót is produkált. A német vámunió esetleges létrejövele semmiképen nem akadályozza, ha állami iparfejlesztő politikánkból azt a részt, amely tényleg jó és célszerű, továbbra is meg akarjuk tartani, vagy akár ha tovább is akarjuk fejleszteni.

A vámunió várható befolyása a magyar iparra, iparáganként

I. Vasgyártás és fémkohászat

A vasipar telephelytényezője első sorban a kokszolható kőszén, másodsorban a vasérc. Vasércünk van, kokszolható kőszénünk azonban aránylag kevés, s ez a körülmény korlátok közé szorítja vasiparunk fejlődését. Mindamellett jogosult az a várakozás, hogy a német vámunió keretében (a földművelésünk átalakulását követő új viszonyok között) ha továbbfejleszteni talán nem is: eddigi méreteiben mindenesetre meg tudjuk tartani vasiparunkat. Erre a várakozásra jogosít egyebek közt az a körülmény, hogy a vasiparban mindinkább teret hódító Martin-Siemens-féle vasgyártó eljárás (amelynek más eljárásokkal szemben nagy előnye az is, hogy aránylag kis tőkebefektetést igényel) a vasipart nagy mértékben függetleníti a kokszolható kőszén előfordulásától.* Olaszország, amelynek vasérce alig van, szene pedig semmi sincs: a Siemens-Martin eljárás segítségével évente kb. $\frac{3}{4}$ millió tonna acélt és kovácsoltvasat termel. E ténytet tekintve nem valószínű, hogy $\frac{1}{2}$ millió tonna vastermelésünket mi, akik a vasércet és szenet éppen nem nélkülözzük, ne tudnók fentartani a vámunióban előálló új viszonyok között. Csak az kell ehhez, hogy vasiparunk megtalálja azokat a gyártási ágakat, amelyeket az eddigieknél alacsonyabb vasárak mellett is kellő jövedelmezőséggel folytathat. Számottevő lehetőséget nyújt ez irányban az a körülmény is, hogy vasgyártásunk egy jelentékeny hányada kokszt helyett faszénnel termeli a vasat, ami csak a mai magas vasáraknál fizetődik ki; éppen a faszén nagyon alkalmas azonban finom minőségű acélok gyártására; mindenesetre alkalmasabb erre a célra, mint a kokszt. Amennyiben tehát a vas ára alábbcsúszna: faszénnel dolgozó vasgyáraink nagy mértékben áttérhetnének finom acélfajták gyártására.

A vas ára nálunk a magas védővámok folytán ez idő szerint amúgy is sokkal nagyobb, mint amennyit vasiparunk főnnállásának érdeke indokolna. Vasgyáraink, amelyeknek mérlegszerű bruttó tőkefelhasználása kb. 150 millió korona, átlagban 17—18% osztalékot fizetnek, s ezt az ő magas osztalékukat, amely a vas túlmagasra felhajtott árából ered: megsínyli egész vassfeldolgozó iparunk, gépiparunk, villamossági iparunk stb., amelyekben összesen kb. 700 millió koronányi tőke van érdekelve. Ha vasgyáraink osztaléka felére fog leszállni: ez nem vonja maga után üzemük beszüntetését, de a vasat nagy mértékben felhasználó iparágaknak jelentékeny könnyebbés lesz a vas olcsó ára.

Különben a háború után — az előrelátható sok nagy investícióval kapcsolatban — évek során át kitűnő konjunktúrája lesz a vasiparnak, s ez a körülmény — ha a vámunió létrejön — a magyar vasipart is minden valószínűség szerint keresztülsegíti az átmeneti időszakon.

* Hübener: *Die deutsche Eisenindustrie*. Leipzig 1913.

A vasiparon kívül más fémkohászati iparunk alig van. Pedig gazdag rézérctelepeink vannak és volt is régebben rézgyártásunk: de ez megszűnt, mert a fennállott művek tőke híján nem tudtak modern gyártóeljárásra berendezkedni.* Alumíniumércünk is van elég bőven, s a közelében van vízierő, van földgáz a gyártáshoz szükséges villamos energia fejlesztéséhez: de a fémipar ily természetes helyzeti előnyei akkor fognak csak hasznosulni, ha az országban bővebben lesz tőke, fogyasztás, s az iparosodás egyéb oly fontos kulturális előfeltétele, amely a mezőgazdasági produktivitás mértékétől függ.

II. Gépgyártás, villamossági ipar

Gépgyártásunk iparunk általános bajaitól eltekintve, főleg két nagy nehézséggel küzd: egyik a vasanyag drágasága, másik a specializáltság hiánya. Ez utóbbi körülmény dacára meg lehet állapítani, hogy majd minden számottevőbb gépgyári és elektromos-ipari vállalatunknak van egy vagy több különleges gyártmánya, amellyel kitűnik; a specializálódás tehát csirájában már megvan: csak a szűkös piaci viszonyok nem engedik kibontakozni. A világháború kitörése óta különben sok gépgyárunk került abba a helyzetbe, hogy hadiszállítással összefüggő cikkekből kevés típust, nagy tömegekben kellett gyártania: és egyes gyárosok azt konstataálták, hogy az ilyen specializált tömeges termelés meglepően olcsó.

A Németországgal létrejövő vámunió egyrészt olcsóvá tenné gép- és villamossági gyáraink számára a nyersanyagot: másrészt megindítaná a specializálódás természetes folyamatát azon különleges gyártmányok alapján, amelyekkel gyáraink egyenként már ma kitűnnek.

III. Kő-, föld-, agyag és üvegyipar

Iparunknak ebben a csoportjában a téglagyaraké a főszerep. Téglát, nagy súlya miatt, nem lehet importálni: ez az iparágunk tehát a német vámunióból csak előnyöket húzhat. Félig-meddig hasonló helyzetben van a cementipar, tekintve, hogy a cement szállíthatósága szintén nem túlságosan nagy. Különben cementiparunk erőteljes és csak a belfogyasztás gyöngesége korlátozza nagyobbstíliú kifejlődését.

Kőiparunk — tekintve, hogy van sok és kiváló minőségű nyersanyagunk — lehetne, ha megvolnának iparosodásunk mezőgazdasági előfeltételei.

Kerámiai ipar és üvegyipar dolgában Csehország erősebb versenytárs, mint Németország. Annak az üveg- és kerámiai iparnak, amely a cseh verseny nyomása alatt ki tudott nálunk fejlődni: a német verseny nem árthat.

* M. kir. kereskedelmi minisztérium: *Emlékirat az iparfejlesztésről*. Budapest 1909. 189. l.

VI. Faipar

Fűrésztelepeink száma jelentékeny és másfélszer annyi tőke fekszik bennük, mint vasgyárainkban. Mivel fűrész-társaságaink átlagban nem igen tudnak nagyobb osztalékot fizetni, mint 4—5%-ot: minden okuk megvan, hogy éljents kiáltanak, ha megszűnnek a német favámok.

Parkett- és hajlított fabútorgyártásunk szinte korlátlanul fejlődhetik: csak tőke szükséges hozzá és szabad bevitel Németországba. Bútorgyártásunk inkább gyáripari jellegű, mint a németországi, amelyben a kisipar nagyobb szerepet játszik, mint a miénkben. Hordógyártásunk csak a szőlőtermelés kiterjesztését kívánja, hogy fejlődhessek.

Faiparunknak a vámunió csupán előnyöket hozhat.

V. Vegyi ipar

A vegyi ipar legfontosabb telephelytényezői Christiansen szerint* fontosságuk sorrendjében: fűtőanyag, fogyasztás, só, pyrit, mész. A munkaerőnek nem kell nagyon kvalifikálnak lennie: ellenben annál nagyobb szükség van kitűnő vegyész-mérnöki- és művezetői karra. Christiansen a német vegyi ipar domináló szerepét egy szellemi telephelytényezővel, a német vegyész-mérnök képességeivel magyarázza.

Nálunk a vegyi iparhoz szükséges nyersanyagok bőségesen megvannak, mérnökeink kiválóságát a külföld is elismeri és így ha meglesz a kellő fogyasztás s a kellő tőke** : semmi akadály, hogy nálunk is kialakuljon nagyobbszabású vegyi ipar (talán nem éppen ugyanazon ágakban, amelyekkel Németország uralkodik a világpiacon: azonban a vegyi iparban, amely még egyáltalán fiatal ipar, még igen nagy tér nyílik új ágak kifejlődése számára).

Ez idő szerint nálunk a vegyészeti ipar terén csupán a petróleumipar játszik nagyobb szerepet, — nem sokkal kevesebb tőke van benne érdekelve, mint a vasgyártásban. Nálunk a petróleumiparnak helyzeti előnyei vannak s a vámunió még átmenetileg is inkább használhat neki, mint árthat.

Jelentősebb vegyipari ágaink még: a gázgyártás, a mely lokális természetű, — a műtrágyagyártás, amelynek védelmet nyújt a kész gyártmány nehéz szállíthatósága. A gyújtóiparnak inkább van mit tartania a német versenytől: de ez az iparág nálunk — iparunk egészéhez arányítva — jelentéktelen; mérlegszerű bruto tőkefelhasználása mindössze 7 millió korona. Vegyiparunk egyéb ágainak legnagyobb része vagy erősen versenyképes, mint pl. a cserzőanyaggyártás, vagy pedig különleges gyártmányokat produkál (Diana-sósórszesz, lysoform, Helvey-féle házfödellapok stb.), amelyek a vámunió létrejöttével inkább nyerhetnek, semmint veszíthetnek piacot.

* *Chemische und Farben-Industrie*. Tübingen 1914.

** A kereskedelmi minisztérium előbb idézett, 1909. évi emlékirata határozottan megmondja (433—435. 1.) hogy vegyészeti iparunk nagyobb arányú kifejlődéséhez intenzív mezőgazdaságra volna szükség.

VI. Bőrgyártás

Ennek az iparágnak legfontosabb telephelytényezője Link szerint* a vegyi ipar közelsége. Mivel ennek természetes előfeltételei megvannak nálunk és csupán gazdasági életünk magasabbrendű kialakulása szükséges ahhoz, hogy a vegyi ipar nálunk tényleg kifejlődjék: ennél fogva a bőripar számára is megvannak a latens helyzeti előnyök, amelyeket földművelésünk reformja ki fog váltani.

Egyelőre nálunk főleg csak a talpbőrgyártás van képviselve, amely erős versenyképességű és a vámuniótól nincs mit tartania. Felsőbőr-gyártásunk csekély, szükségletünk nagy részét Németországból hozzuk be. Van továbbá néhány különleges gyártási águnk, amelyek a vámunióban inkább nyerhetnek, mint veszíthetnek.

VII. Textilipar

A fonó és szövőipar nagyobb méretű kifejlődésének nálunk — ha iparosodásunk mezőgazdasági előfeltételei meglesznek — semmi akadálya. A legfontosabb előfeltétel: a fűtőanyag (vagy vízierő) megvan. Egy más előfeltételt — a gyári berendezés olcsóságát — éppen a német vámuniótól lehet várnunk.

Pamutipar dolgában Ausztria (az iparát ma terhelő hátrányok dacára) alig gyöngébb Németországnál s így a német verseny, amellyel szemben Ausztria pamutipara — talán bizonyos gyártási eltolódások árán — meg tudja állni helyét: a mi pamutiparunknak, amely az osztrák versenyt bírja, szintén nem árthat sokat. Gyapjúiparunknak inkább van mit tartania a német versenytől: ez az iparág azonban csak kb. $\frac{1}{5}$ részét tesz ki textiliparunknak.

VIII. Ruházati ipar

Ebben az iparágban az osztrák verseny rendkívül erős; a német verseny legalább is nem rosszabb az osztráknál.

IX. Papíripar

Papíripar dolgában az osztrák verseny oly hatalmas, hogy ha az nem értett: a német verseny sem árthat.

A papíripar fő telephelytényezője: a fogyasztás, a tőkebőség, továbbá a nyersanyagot termelő erdők közelsége. Ez az utóbbi telephelytényező megvan nálunk; a fogyasztás s a tőkebőség pedig akkor lesz meg, ha mezőgazdaságunk produktivitása nagyobb lesz, mint ma.

X. Élelmezési ipar

Malomiparunk fejlett versenyképes iparág; a vámunió csak előnyére válhatik.

Cukoriparunk legnagyobb baja, hogy földművelésünk fejletlen s azt a répamennyiséget, amely egy métermázsa cukor gyártásához szükséges, drágán állítja elő. Egy iparágunknak sincs tehát oly köz-

* *Die Lederindustrie*. Tübingen, 1913. 35. 1.

vetlenül érdekében a mezőgazdasági termelés reformja — és minden ami ezt előmozdítja — mint a cukoriparnak.

Ha a német vámunió létrejö: cukoriparunkat addig is, míg a földművelés átalakulása beáll, megvédhetjük átmeneti vámmal — ha ugyan erre szükség lesz: mert könnyen lehetséges, hogy a békekötés után a cukortermelés nemzetközileg kontingentálódik, úgy mint a háború előtt volt. — Különben egyelőre a cukoripar elég rentábilis iparág nálunk — a cukoripari részvénytársaságok az utóbbi években átlag kb. 12% osztalékot fizettek.

A szeszgyártás a cukoriparhoz hasonlóan — sőt még ennél nagyobb mértékben — államilag kontingentált iparág, amelyre nézve a német versenyről beszélni tárgyaltalan volna.

A söripart védi egy bizonyos mértékben az a körülmény, hogy a sör szállítása — romlékonysága miatt — nehézkes. Különben, ha a pilseni sör versenyének nyomása alatt ki tudott fejlődni söriparunk: a német sör versenye nem fogja tönkretenni.

Konzerviparunk alig van. Ennek az iparágaknak legfontosabb életfeltétele az adóval meg nem terhelt olcsó cukor. A német vámunió létrejötté minden esetre előmozdítaná a cukoradó leszállításának kilátásait.

XI. Építőipar

Ez az iparágunk a vámuniótól rosszat nem várhat, csak jót.

XII. Sokszorosító ipar

Nyomdaiparunk védelmét biztosítja nyelvünk elszigeteltsége. Hogy ez az iparág nálunk terjeszkedjék: ez tisztán kultúra dolga.

Végső következtetések

Iparunk itt adott áttekintéséhez, amelyből fontosabb iparágaink egyike sem hiányzik, alig kell kommentárt fűznöm. Kiténik belőle:

1. Hogy sok iparág számára jó természeti előfeltételek vannak nálunk és csupán a mezőgazdasági produktivitásban rejlő előfeltételek hiányoznak ahhoz, hogy az illető iparágak nagyobbarányulag kifejlődjének. És így a vámunió, amennyiben földművelésünk haladását meggyorsítja: ezzel iparunk számos ágában nagyszerű fejlődés előfeltételeit adja meg.

2. Arra a kérdésre, hogy a német vámunió a létrejöttét követő első években (akkor, amikor még nem állt be a mezőgazdasági átalakulás s ennek az iparra gyakorolt jótékony hatása) nem fog-e átmenetileg ártani iparunknak: a fenti áttekintés azt a feleletet adja, hogy csak iparunk egy kis részének kell átmenetileg tartania a vámuniótól, míg iparunk legnagyobb részének a vámunió átmenetileg sem árthat, sőt iparunk egy nem jelentéktelen részének már átmenetileg is egyenesen használ. Aminek következtében, a vámunió létrejötté esetén, iparunk továbbfejlődésének biztosítása és komolyabb zavaroktól való megóvása érdekében teljesen elegendő intézkedés volna, ha a vámunió életbelépését követőleg,

egy bizonyos, előre meghatározott ideig (kb. 10 évig) még fennmaradna a monarchia és Németország között egy — később automaticce megszűnő — közbenső vámvonal és ez ideiglenesen védelmet nyújtana azoknak az iparágainknak, amelyeknek az új viszonyok közé való hirtelen átmenet megárhathatna.

A fenti áttekintés természetesen nem hiánytalan (már térszűke miatt sem lehet az); több kisebb, de nem egészen jelentéktelen iparág kimaradt belőle. Azonban annyi így is kétségtelen bizonyossággal kitűnik belőle, hogy minden komoly ténybeli alapot nélkülöz ellenfeleimnek az az állítása, amely szerint a vámunió tönkretenné a magyar ipart. Ez az állítás az ő legfőbb érvük; ennek megdőlésével tárgyatalanná válnak részletargumentumaik, amelyek legnagyobb részére az előző fejtegetésekben különben is megvan a felelet.

Vágó József: Végszó a vámuniós vitához*

Vámuniós cikkeimre a *H. Sz.* múlt számában olyan személyi invektívákban bővelkedő feleleteket kaptam Jászi Oszkártól és Dániel Arnoldtól, amelyek kizárják részemről a vitának az eddigi mederben való folytatását. Túlságosan szubjektívnek kellene lennem, ha Jászi megvető hangjával és Dániel sértegetéseivel szemben védekezni próbálnék. De hogyan is védekezsem? Bizonyítsam be Jászi burkolt célzásaival szemben, hogy nem vagyok a német sörgyárak érdekeinek képviselője? Kérjem számon tőle, mint a kispolgárookra és szabadgondolkodókra is támaszkodó számos egyesület vezérétől, hogy miért használja velem szemben e jelzőket csúfolásképpen? Igazoljam vele, a háborút mintaszerűen átélővel szemben, hogy nem érdemlem meg lenézését, mert én ha akármilyen szerény, de kizárólag a háborús nyomorúságok enyhítésére és a békekötés utáni problémák előkészítésére fordított munkával dolgoztam át a háborús időt? Léphetek-e arra a térre, amelyre Dániel rálépett, amikor azt firtatja, hogy tisztában vagyok-e azokkal a vámpolitikai alapfogalmakkal, amelyek nélkül nem tölthetem be hivatalos állásomat? Volna-e vajjon annak értéke, ha rátermettségemet magam próbálnám bizonyítani?

Mindebbe annál kevésbbé megyek bele, mert a vitát velem szemben sem Jászi, sem Dániel nem folytatják oly eszközökkel, amelyekkel szemben érdemleges érvelésnek helye volna. Mert másképp hogyan állíthatná Jászi a magyar borról, hogy az olcsóbb s a németeknek megfelelőbb ital, mint a német sör; másképp nem süthetné ám a naivitás bélyegét azon a címen, hogy az Ausztria és Magyarország közti államszövetség 1848-ban „egy felszínes, vámunió nélküli kapcsolat volt”. Aki így érvel, avval nem lehet vitatkozni, mert annak szemeit haragos megvetése túlságosan elhomályosítja.

Valóban rejtély előttem, hogy mi készíti őt erre a lenéző gesztusra és honnan veszi a jogot, hogy mint mennyköveket szóró Jupiter csalhatatlanoknak hitt dogmáihoz ragaszkodva ócsároljon ele-

* Ezzel a vitát magunk részéről is lezárjuk.

veneket és holtakat, akik történetesen más véleményen vannak, mint ő. Nekem mindenesetre elégtételelemre szolgál, hogy a progresszív és szocialista mozgalom igen jelentékeny alakjai és pedig úgy hazánkban, mint Németországban, a vámunió kérdésében az én nézetemben osztoznak.

Nincs kedvem folytatni a vitát Dániellel sem, mert a vitakozásnak Dániel által használt módja nem vezet az eszmék tisztázásához. Dániel sohasem fogja beismerni tévedéseit s ezúttal sem tér el régi módszerétől: a személyeskedéstől. Nem vagyok hajlandó az érvelés oly módját elfogadni, hogy mint legfőbb tekintélyre, legtöbbször a saját könyveire hivatkozik s bizonyítás helyett azzal sújt le reám, hogy úgylátszik nem olvastam a bölcsesség egyedüli bibliáját. Bármily tisztelettel vagyok az ő prófétai meglátásai és imponáló önbizalma iránt, mégsem bírok arról a rossz szokásról letenni, hogy vámpolitikai szakkérdésekben a statisztikai tanulságok, a vámtarifa intézkedései és mások könyvei után is (mert t. i. őrajta kívül is létezik tudomány) induljak.

A további vita nemcsak reám nézve teljesen céltalan, de úgy hiszem, a *Huszdik Század* olvasói iránt is teljesítem kötelességemet, midőn a vitának a magam részéről való lezárásával megkímélem őket a tónus további elfajulásától.

Csupán egy pontra akarok kitérni. Miért állítja Dániel rólam, hogy a vámpolitika alapelemeivel sem vagyok tisztában, dacára annak, hogy egy vámpolitikai intézmény vezetője vagyok? (Ezt cikkének különböző helyein, de ugyanazon állítólagos tévedésem miatt állítja rólam úgy, hogy a nem elég figyelmes vagy nem eléggé szakavatott olvasó több vaskos tudatlanságot sejtethet.)

Dániel szerint a belföldi termelést csak a behozatali többletmennyiség erejéig lehet a vámhatás veszélyeztetése nélkül fokozni. Tudatlan s nem ért vámpolitikához, aki ezzel szemben, úgy mint én, azt állítja, hogy a termelés ennél nagyobb mértékben, nevezetesen az egész behozatal erejéig is fokozható anélkül, hogy ez a vámhatást kockáztatná. Ha elégtételelemre szolgálna, én nevezhetném Dánielt tudatlannak, éppen ezért az állításáért. Ha valamely terményből kivitelünk van, az nem ok arra, hogy a termelést az egész behozatal erejéig ne fokozhassuk, sőt túlzás nélkül lehet mondani, hogy annál inkább fokozhatjuk. Hát a termelés fokozása esetén kivitelünk — *caeteris paribus* — egyszerre megszűnik? Hol ebben a logika? S mit mutatnak a tények? Dániel tudhatná, hogy kiviteli többleteink ellenére is fokozódott árpa, liszt, gyümölcs, hagyma, uborka, lóheremag, komló, széna, ló, szárnyas, tojás, bor, ásványvíz stb. termelésünk. A veszélytelen többtermelésnek nem kell épen csak a behozatali többletek mértékére szorítkoznia. Annál kevésbbé, mert csupa olyan cikkről van itt szó, amelyek iránt korlátlan kereslet mutatkozik iparosállamok részéről, amelyekben a fogyasztás minden mennyiséget felvesz, amelyekre nézve tehát a többtermelési lehetőségek is úgyszólván korlátlanok.

Ezek után, ha Dániel ezt az állítást még csak nem is vitásnak, hanem alapvető elemi ismeretnek minősíti s az én álláspontomat

tudatlanságnak tartja: ez az elfogultságnak olyan foka, amely egymagában is kizárja, hogy vele komolyan vitatkozhassam.

Lehet, sőt Dániel azt fogja mondani, hogy ezt az egy pontot csak azért ragadtam ki, mert erre nézve van mondanivalóm, a többire pedig azért nem térek ki, mert nem tudom őt megcáfolni. De ezzel nem törődöm. Lesznek bizonyára olyanok is, akik elhiszik nekem, hogy épen úgy ki tudnám mutatni igazamat a többi kérdésben is. Ennek tudatában teljes határozottsággal jelentem ki, hogy a vitát a magam részéről végleg lezárom. Nekem a vita újat már nem hozhat. A tárgyi érveket eddig is hiába vártam, az invektívákat pedig már megszoktam.

Nem is folytatom tovább.

Jászi és Dániel mostani szereplését okom van a háborús pszichózis okozta kisiklásnak tartani. Tudományos és politikai törekvéseiket mindig tisztáknak és tiszteletreméltóknak tartottam. Sajnáltnám, ha ilyen meddő viták túlzó kilengései miatt kellene irányukban táplált érzelmeimet megváltoztatni.

KORTÖRTÉNETI JEGYZETEK

A jelenkor történetének tanítása

Szinte közhellyé sűrűsödött már az az állítás, hogy amily kitűnően felkészültek a nemzetek katonailag a háborúra, éppannyira elmulasztották annak diplomáciai előkészítését. A németek maguk is beismerik ezt a tényt és egyre gyakrabban hangzik fel a kívánság, hogy a tanultakon okulni kell. Ennek ad hangot Justus Hashagen is nemrég megjelent rövid értekezésében (*Das Studium der Zeitgeschichte*, Bonn, 1915.) A kis füzet azért érdemel nagyobb figyelmet, mert a szerző főleg arra mutat rá, hogy a németek mily kevés fáradságot fordítottak a jelenkor történetének művelésére. Ez több irányban boszulta meg magát. Egyrészt a német közönség maga sem volt kellőleg tájékozva a világpolitikai problémák előzményei, a fejlődés hajtóerői, a várható és leküzdendő ellentállás tekintetében, másrészt a semleges külföld ítéletét és magatartását erősen befolyásolta az a sok angol és francia munka, mely az utóbbi évtizedek történetéről megjelent. Államférfiak és diplomaták, kellő tudományos útmutatás hiányában, az elmúlt néhány évtized eseményeit, tehát éppen azokat a tényeket nem ismerték kellően, amelyek a világháború szempontjából jelentősek. Hashagen a következő igen érdekes példával bizonyít: Obrenovics Mihály szerb fejedelmet 1868-ban Topcsiderben meggyilkolták. A nyomozás szálai Magyarországon lakó szerbekig értek el. Szerbia megkeresésére a magyar kormány vizsgálatot rendelt el, s később azt is megengedte, hogy a magyar földön folyó vizsgálatban kiküldött szerb államtisztviselők is részt vehessenek. A Szerbiához intézett ultimátumban hasonló kívánság foglaltatott és éppen ez a pont volt az, amelynél Szerbia semmiképpen sem akart engedni, azzal az indokolással, hogy a Monarchia tisztviselőinek beavatkozása állami szuverenitásáról való lemondását jelentené. Ez a tény, amelynek nyilvánosságra hozatala az ultimátummal szemben emelt kifogásokat teljesen lefegyverezte volna, a központi hatalmak diplomatái előtt akkor teljesen ismeretlen volt, mert, mint Hashagen helyesen hangsúlyozza, máskülönben lehetetlen volna elgondolni, hogy ezt az érvet fel nem használták volna. Nem hisszük, hogy a mozgásba jött lavinát meg tudta volna állítani, de viszont igaz, hogy a semleges külföldet, mely e követelésben Szerbia önálló államiségének elkobzását látta, kedvezőbb véleményre hangolta volna.

A magyar tudományos és politikai irodalom is igen csekély mértékben foglalkozott a világháborút megelőző eseményekkel. Az utolsó tíz év kiélezett küzdelmei közepette a belpolitikai vitakérdések annyira lekötötték az általános figyelmet, hogy nem vették kellő időben észre a készülő földrengést, melynek moráját nemcsak a hajszálfínomságú műszerek jelezték, de az már véges emberi füllel is hallható volt. Ez alól a mulasztás alól a progresszív irányú tudományos irodalom sem menthető fel.

A jelenkori történet elhanyagolása csak igen kevésbé vezethető vissza arra, hogy — mint azt Hashagen gondolja — a történetírók ennek jelentőségét nem ismerték fel eléggé, hanem inkább annak a következménye, hogy Németországban és nálunk az iskolai történet-tanítás és a tudományos irodalom sokkal inkább áll a vezető társadalmi rétegek érdekeinek szolgálatában, mint a nyugati államokban. Nálunk a középiskolákban a világtörténelem tanítását rendszerint a francia forradalomnál vagy a bécsi kongresszusnál végzik be; a magyar történetét pedig 1867-tel. Nálunk általánosan hangoztatott igazság, hogy a legutóbbi évtizedek történetét nem lehet megírni, mert most még hiányzik ehhez a megfelelő objektivitás, a távlat tárgyilagossága, mely az eseményeket személyteleníti, a kortársak viszálykodásait és elfogultságát eltünteti. Hogy valaki elfogulatlan történelmet írhasson — így szokás mondani — kell, hogy az eseményeket higgadsággal mérlegelje, ami hiányzik azoknál, akik az eseményeket átéltek vagy azokban résztvesznek.

Nem akarjuk tagadni, hogy ebben a gondolatmenetben némi igazság rejlik. De csak éppen annyi, mintha azt mondanók, hogy teljesen elfogulatlan és a fizikai műszer csálhatatlanságával elemző és osztályozó történetírás nincs. Viszont a múlt eseményeivel való kizárólagos foglalkozás semmiképpen sem biztosítéka a tárgyilagosságnak. Az az író, aki elfogultságra hajlik, Mátyás király gazdaságpolitikai intézkedéseit is éppen oly szemüvegen fogja bírálni, mint a legutóbbi tíz év törvényalkotásait. Azok, akik a nagybirtokot védik, szemet fognak hunyni a magyar birtokos oligarchia évszázados visszaélései előtt. Akik a nemzetiségi egyenjogosítás ellen küzdenek, azt a számos összeütközést, amely az országban magyarok és nem magyarok között a századok folyamán felmerült, rendszerint ki fogják élezni. Az utóbbi időben, amióta az osztályküzdelem Magyarországon megerősödött és a demokratikus irányok tudományos és irodalmi segédcsapatai teljes erővel avatkoztak be a küzdelembe, néhány lényegtelen részletmunkától eltekintve, alig találunk a múltra vonatkozó történelmi dolgot, amely ne a jelenkor jelszavai szerint igyekeznék az elmúlt századok eseményeit csoportosítani és beállítani.

De vegyük azt az esetet, hogy a történetíró tárgyilagosságra törekszik. Feladata ilyenkor is rendkívül nehéz. Források csakis korlátolt mértékben állanak rendelkezésére, a kutató a régebbi évszázadok tekintetében majdnem kizárólag az érdekelték, a hatalmon lévők feljegyzéseire van utalva. A hivatalos okiratgyűjtemények, a különböző családi levéltárak anyaga többnyire egyoldalú; véletlen számba megy, ha bennük olyan följegyzés vagy okirat található, amely

tárgyilagos útmutatást szolgáltat. Akármilyen paradoxnak is látszik, azt kell mondani, hogy az anyag túlnyomó részének a történetíró számára csak fordított értéke van, t. i. hogy mindannak rendszerint ellenkezője áll, amit az okiratok és feljegyzések szó szerinti szövege kifejez.

A jelenkor eseményeire nézve az író már nincsen a forrásoknak így kiszolgáltatva. A sajtó mai fejlettsége, az irodalmi termelés megnövekedése, a különböző pártállású és ellentétes osztályérdekű írók vitája folytán a kutató abban a helyzetben van, hogy az igazságot összefüggőbben és több oldalról ismerheti meg. Az 1898:11. t.-c. a mezőgazdasági munkások szervezkedési és sztrájk szabadságát koozta el és drákói rendszabályokkal akart minden mozgalmat elnyomni. Ha a törvényjavaslat indokolását elolvassuk, a következő képet nyerjük a törvény indító okairól: a XIX. század végén a mezőgazdasági munkások helyzete, dacára a földbirtokosok humanizmusának, az általános gazdasági helyzet nyomása alatt nagyon megrosszabbodott. Ezért a törvényhozás segítségükre sietett, őket pártfogásába veszi, minden kizsákmányolástól megóvjá és ellenértékképpen csak azt követeli tőlük, hogy elvállalt munkájukat pontosan teljesítsék, ezt sem a földbirtokosok, hanem a nemzeti termelés érdekében. Ha ezt a törvényt öt évszázaddal ezelőtt hozzák meg, akkor az utókorra más forrásom nem marad, mint a hivatalos indokolás és kritikátlan történetudósok úgy magasztalták volna, mint a törvényhozó humanizmusnak és önzetlenségnek a művelt külföldet századokkal megelőző példáját, amint tényleg az agrárius sajtó a törvényalkotás idején a közvéleményt ily irányban iparkodott befolyásolni. De mivel a törvényjavaslat többoldalú bírálatban részesült, melyek annak hiányaira, statáriális jellegére és a törvényhozás valódi céljaira rámutattak, annak, aki elfogulatlanul akar beszélni, bőségesen áll forrás rendelkezésére. Sőt a jelenkor eseményeinek bíráló története lehetővé teszi, hogy a múlt eseményeit is alaposabban megismerhessük. Az a tény, hogy a magyar jobbágy törvény hozás ma már igazi valóságában áll előttünk, jórészt arra vezethető vissza, hogy a kérdés művelői kitűnően ismerték saját koruk mezőgazdasági és munkásviszonyait is.

Könnyen érthető tehát, miért vált dogmává a tan, hogy a jelenkor történetével tudományosan foglalkozni nem lehet. Ez a leg-tetszetősebb kifogás, hogy az iskolákban se kelljen tanítani. A múlt eseményeire nézve a tanulóifjúság önálló ítéletet alkotni képtelen, s nem is juthat eszébe, hogy a tankönyv állításainak ellentmondjon, az események kiszínezését és a jelenkori szükségletek szolgálatába való állítását észrevegye. Az utolsó évek eseményei tekintetében már nem ily védtelen. Az élet maga szolgáltatja a korrekurát. Lapokat olvashat, környezetétől felvilágosításokat nyerhet, már maga is megfigyelheti az eseményeket. Itt elkerülhetetlen lenne az összeütközés és ez kihatással volna a múlt eseményeinek értékelésére is. Ezt a konfliktust a tanterv úgy kerüli el, hogy a jelenkor történetét kitorli az ifjúság tanrendjéből.

A háború befejezése után ellenállhatatlan erővel fog előtérbe nyomulni a kívánság, hogy a világháború történetét az iskolában

tanítsák. Előreláthatólag nagyterjedelmű irodalom is fog keletkezni. Németországban már most is özönével jelenik meg mindenféle, a háborúval foglalkozó munka. Meg fog szünni tehát annak a kifogásnak jogosultsága, hogy a közelmúlt eseményeivel foglalkozni nem tudományos működés. A külpolitikai események a kellő előkészítés folytán nem fognak meglepetésszerűen a magyar közvéleményre rázúdulni, másrészt a belpolitikai kérdések bírálata őszintébb és intenzívebb lesz.

Szende Pál

Az elmaradt harci dalok

Hol vannak a Tyrtaeusok, a Petőfi Sándorok, akik a nemzetet lelkesítsék a csatára?

Ezt a kérdést sokszor intézték hozzám is, bizonyára másokhoz is már a háború elején. Emlékszem, még a nagy katasztrófa legkezdetén hallottam először ezt a kérdést; a kérdező nyilván abban a hiszemben volt, hogy a hadizenetet bejelentő plakát elolvasása után rögtön szaladtak haza a költők, hogy törjék fejüket, kiki a maga csatadalán.

A kérdés, mely lassankint szemrehányássá színeződött, furcsa bizonyítéka annak, hogy mennyire analógiák, jobban mondva sablonok szerint gondolkozik az emberek tömege. A magyar irodalom Petőfivel kapcsolatban, Arany János ajkáról fölkapta a Tyrtaeus nevet — s minden költőnek Tyrtaeusnak kell lenni, mikor háború van. Petőfi fiatalos lelkesedésében és — mint *Hallod-e szív, szívem* című verséből következtetni lehet — nagyrésztben a mai időkből is jól ismert *kriegshetzer-típusú* kortársainak elhallgattatására vállalta a Körner-féle gesztust, a katona és költő szerepét és mint német példaképe, a végső, végzetes konzekvenciáig vitte. A sablonos gondolkodás ebből azt következteti, hogy most már az idők végezetéig minden költőnek úgy kell tenni, ahogy Petőfi tett.

Csakhogy Petőfi nem a háborúnak volt a költője, hanem a szabadságharcé. Ő előre megjósolta, akarta s némi részben elő is idézte ezt a harcot, melynek aztán áldozatául esett, — mint forradalmat fogta fel a zsarnokság ellen s mikor világháborúról szól is, a népek világháborújára gondol a népek elnyomói ellen, olyasvalamire, amelyenről egykor a szocializmus ábrándozol álmodtak, mikor a világ nagy szociális forradalmát forralták.

A mai háború nem forradalom és nem is a Petőfi fogalmai szerinti szabadságharc. Népek harcolnak népek ellen, hangoztatják a szabadság jelszavát, a tenger szabadságát, a kereskedelem szabadságát, idegen uralom alatt lévő nemzetiségek szabadságát — de a Petőfi fogalmai szerinti szabadság nincs a programjukon. A világ Hatalmasai, akik által a népek tömegei elnyomottaknak érzik magukat, a háború után is megmaradnak hatalmasoknak, sőt hatalmuk, egyelőre legalább, alighanem növekedni fog. Az egyes népeken belül uralkodó világrenden nem fog változás esni. Sőt, legalább a míg a háború tart, a népek kénytelenek voltak lemondani legegyszerűbb polgári jogaik nagy részéről is az egyszerre fődologgá lett közösség céljai-

nak előmozdítására. Petőfi ezt a háborút aligha tartaná ama program előmozdítójának, amely homályosan, körvonalazatlanul élt benne. Speciális magyar szempontból sem, — tudjuk, hogy a nép nem várhatja a háború következkésekép szabadságának kibővülését és tökéletesbedését. Petőfi példája tehát nem lehet analógia a mai költőnek a mai háborúval szemben való magatartására.

Azoknak, akik az analógiának annyira hívei, hogy kötelező erőt tulajdonítanak neki, egy másik, sokkal érvényesebb analógiát kell ajánlanunk figyelmükbe. A háborúknak — hacsak nem forradalmak vagy szabadságharcok — nem szoktak költők lenni abban az értelemben, ahogy a mai költőktől kívánják, hogy a mai háború költői legyenek: hogy t. i. rögtön, még a háború folyamán, sőt közvetlen kitörése után odaálljanak nemzetük elé lelkesítőkül, hadrahívókul. A napóleoni háborúknak csak annyiban és attól fogva volt egykorú költészetük, amennyiben a németek szabadságharcnak érezték, de a többi népeknél nem termett jelentékeny harci költészet. Hasonlókép áll a dolog a többi újabbkori háborúkkal. Voltak költők, akik akár mert maguk is katonák voltak, akár költői beleérzéssel, megénekelték a katona állapotát, örömeit és szenvedéseit, dicsőségét és fájdalmát, de Tyrtaeusok, akik „lanttal kezükben buzdítják a csatát”, nem voltak. Háborúk termettek nagy és értékre jelentékeny irodalmat — példa reá a napóleoni háborúk — de ez a háború után keletkezett, amikor már a háború ideái és ideáljai, borzalmi és fényeségei beleszívódtak a lelkekbe, az emberek gondolkodásába. A dal az élmény átéléséből keletkezik, nem pedig az átélés folyamata közben. Mert csak a már átélt élmény szívódik fel olyan mélyen a lelki szervezetbe, hogy művészi alkotás anyaga lehessen.

A mai ember a háborút nem tudja egyébnek tekinteni, mint csapásnak, amely ha éri, szembe kell nézni vele, de kívánni, úgy ahogy Petőfi kívánta a szabadságharcot, nem kívánja senki. Még a politikusok és diplomaták sem, akik csinálták, illetőleg közgei voltak azoknak a történelmi tényezőknek, amelyek a háborút előidéztek. Egyik jellemző vonása ennek a háborúnak „a ránk kényszerített háború” jelszava vagy frázisa, mely egyformán ott van az összes uralkodók és államférfiak ajkán, bármelyik csoportjához tartoznak a hadviselő feleknek. Ezért a költő, mint a tömeg érzéseit élénken visszatükröző ember, magának a háborúnak tényéből nem tud lelkesedést méríteni s ép úgy mint a tömeget, melynek akaratlanul is tagja, őt is elsősorban az aggodás, a fájdalom és a háborúban szenvedők iránti részvét kapja meg. S a mai háborús költészetnek ezek az érzések is adják meg tartalmát, nemcsak nálunk, hanem a német s amennyire tudomásunk terjed, a francia és az angol költészetben is. Kezdetben megpróbálkoztak egyes költők a harci telkesítés hangjával, de ez még igen kitűnő költőknek is felettébb kevésbé sikerült; például Hauptmann, Dehmel és más német költők harci dalai nagyon keveset árulnak el költői tehetségéből. S ha egyes ily művek sikert is arattak, a benünk lüktető verve s a közhangulat valamely elemének ügyes megszólaltatása révén, hamar efemer értékűeknek bizonyultak. Lissauer hírhedtté vált gyűlölet-énekének megjelenése pillanatában óriási sikere

volt, de ma már a németek maguk is röstelkednek miatta. A legjellemzőbb pedig az, hogy a háborúra izgató író mai prototípusa, D'Annunzio — ha tudomásom nem csal — nem költeményekkel, hanem szónoklatokkal és újságcikkekkel bujtogatta népét.

Van-e egyáltalán szüksége a mai háborúnak költőre, aki lelkesítse a hadbamenőket? Alig hisszük. A katonai apparátusnak megvannak a maga eszközei annak a tömegsuggestionak az előidézésére, amely szükséges arra, hogy a katonák dalolva menjenek a háborúba és a rohamkor ne tántorodjanak vissza a rájuk váró halálveszedelemtől. Ezekkel az eszközeivel jobban eléri a célját, mintha az összes leoltok leglángolóbb lelkesítő verseit szavalnák a katonáknak. Az efféle jó lehet az operaszínpadon, ahol a vezér a csatába indulás előtt elénekelt egy lelkesítő dalt, — a mai háború, fájdalom, nem az opera-színpadon folyik. Ha a hadvezetőség szükségét látná, hogy költeményekkel lelkesítsék katonáit, biztosak lehetünk benne, gondoskodnék erről is, mint ahogy gondoskodnak arról, hogy legyen a katonának elég cigarettája.

Magamban jót mulattam, mikor az akadémiai méltóságos és kegyelmes urak folyóiratában olvastam egy verset, amely csatára, csatára lelkesíti a magyart. A maga nemében egészen jó vers, a csatadalok hagyományai szerint, de hogy képzelte a szerző, hogy hangzatos deklamációja eljut azokhoz, akiknek címezve van? Csak nem hiszi, hogy a tábori posta most már tömegesen viszi a *Budapesti Szemlé*t a harcvonalakba, ahol a katonák csak erre várnak, hogy újult erővel induljanak a rohamokra? Az ilyen költészet elkerülhetetlenül üres póznak és retorikának tűnik fel és épen ez az, amitől a jó költő legjobban óvakodik.

Maradna az itthon maradtak lelkesítése. Ezt azonban jobban és nagyobb hatással intézi el a sajtó, amelyet a hadvezetőség — valljuk meg — igen ügyesen és kiváló tömegpszichológiai tapintattal tud a maga céljaira felhasználni. Az itthon maradtak lelki állapota különben sem a lelkesedés, hanem az aggodás: aggodás a háború által fenyegetett anyagi és erkölcsi javakért, aggodás a harctéren küzdőkért, a gyász az elesettekért. Az itthonülőknak a háború nem lelkesítő valami, ők úgy állnak a harctér mögött, mint a betegágynál a nagy beteg hozzátartozói, akik tehetetlenül szemlélik küzködését a halál rémével s legfeljebb ha enyhíteni tudják szenvedését egy ital vízzel, egy szeretetteljes szóval, szeretetük, együttérzésük nyilvánításával, holott az ő sorsuk is a halálküzdelem kimenetelétől függ. Ezt, az itthonmaradtaknak ezt az érzését kifejezni, ez igenis hivatása a költőnek. Ki is fejezi — tanúskodik erről a küzdőkkel való szerető együttérzést, az elesettek miatti fájdalmat, a háború szörnyűségeitől való elborzadást festő számos szép vers, amely a magyar irodalomban is támadt.

Militarista költészetet a mai, korából lelkedzett költőtől senki se várhat. Politikus nézheti a háborút a benne kavargó szenvedésektől elvontan, mint politikai folyamatot, amelyben egyedül fontosnak a politikai következmények tűnnek fel előtte; a költőnek a humanitáson a szeme, őt az ellőtt lábú katona szenvedése jobban

megkapja, mint a legnagyobb politikai eredmény, amely a háborúból következhetik. Együtt sírni a sírokkal, megsimogatni a sebesült katona vagy a hadi árva arcát, megcsókolni az elesett vitéz szederjes ajkát, — ez illik a költőhöz, nem pedig kiállni a piacra és harci dalok szónoki frázisait kiabálni, amelyekre úgyse hallgatna senki.

S mikor a költőket megróják, mert nem éneklük a harcot, bünt követnek el a költészet szelleme ellen, mert tisztaságát megfertőztetik a napi politika érdekeivel, királyi méltóságát hozzá méltatlan és merőben fölösleges alkalmazkodásra kényszerítik. —*pf.*—

Az égi hadsereg az angolok mons-i visszavonulásában

A háborús irodalom nemcsak nálunk és Németországban, hanem Angliában is rengeteg. Magától értetődik, hogy e jórészt brosúra-irodalomban nemcsak a pacifisták, szociológusok és a harcra tüzelők veszik ki részüket, hanem épp olyan hévvel a deisták és atheisták is. Az egyik „kézzelfoghatólag” be tudja bizonyítani, hogy nincs isten, vagy legalább is nem mindenható és nem végtelen jóságú, a másik oldalon pedig már odáig fajult a doio, hogy csodákban és mágiában bizakodnak.

Egészen a középkor legszebb ideibe csalogat vissza bennünket az az érdekes legenda, amely a new-yorki *Nation* 1915 okt. 14-iki számában található a *Foreign Correspondence* c. rovatban (455. o.). A 4. bekezdésben u. i. szószerint a következők foglaltatnak:

„A legdöntőbb példája (t. i. a mágiának) a szentek vagy angyalok története, akikről azt a hírt terjesztik, hogy megjelentek a brit katonáknak a mons-i visszavonuláskor és megmentették őket a kikerülhetetlen pusztulásból az üldöző németek túlerejére gyakorolt természetfölötti befolyásuk által. E történet változó részletekkel jelent meg, számtalan újságban és revüben. Lépten-nyomon találkozunk olyanokkal, akik rendületlenül hisznek benne és mindenfélét mesélnek róla másod- és harmadkézből. Egy nagyállású tábornok (*lieutenant-colonel*) bizonyíttatta, hogy ő és még négy tiszt, továbbá számos legénységbeli *l o v a s f a n t o m o k a t* láttak; a visszavonuló hadoszlop mindkét oldalán lovagoltak. Egy közkatona esküvel erősítette, hogy „angyalok látományát látta a saját szemeivel”, bár — szerencsétlenségére — vezető tisztje bebizonyította, hogy ez a tanú csak a visszavonulás után jutott el Franciaországba. Heves vitatkozásokat folytattak a sajtóban közzétett levelekben. A templomi szószerk is beleszólt és az Egyház és a nonconformisták* vezető lelkészei a misztikus jelenéseket mint bebizonyított tényeket fogadták el. És ekkor jött Mr. Arthur Machen-nek egy kis könyvecskéje (már második kiadásban jelent meg 50.000 példányban és több idegen nyelven is olvasható), ebben az egész legenda keletkezését nyomozza abban a képzeleten alapuló vázlatban, amelyet egy évvel előbb egyik londoni estilapba írt, Ezt a vázlatot (*Az íjászok*) újra lenyomatja. A legtöbben közülünk ezzel a bizonyítással meg vagyunk győzve; azonban vannak emberek, akik ragaszkodnak

* Angliában így nevezik azokat, akik nem fogadták el az angol király egyházi szupremáciáját: az angol protestánsok. Megjegyzendő, hogy az Egyház is protestáns.

hitükhöz épp úgy, amint vannak, akiket nem lehet meggyőzni arról, hogy nem igaz, hogy óriási orosz csapattek vonultak át Anglián 1914 augusztusában. (Lásd az arannyal megrakott automobiloikat nálunk. *A ford.*) Mr. Harold Begbie pl. nagyon haragszik Mr. Machenre, „mert nagyon sajnálatos hibának tekinti az ő részéről, hogy emlegeti (t. i. indokul a legendaképzésre) az emberi szenvedés hevességét és a vizsgáztatás iránti intenzív vágyát, mert ezek ma az angol egzisztencia szívében fekszenek”. Ez a mondat a Mr. Machenhez intézett válaszban van: ezt Mr. Begbie egy másik kis könyv formájában adta ki; címe: *Az angyalok oldalán*. Ennek a könyvnek célja annak a bizonyítása, hogy Szent György története fehér lovával és az ő égi nyilasaival együtt (ezek e mese későbbi verzióiban angyalok lettek) nem Mr. Machen vázlatából eredtek. Sőt olyan messzire jut, hogy szerinte Mr. Machen irodalmi műve annak a telepathikus reprodukciója lehet, ami a valóságban megtörtént. Minden esetre, Mr. Begbienél erősebb keresztények nem is látják be, hogy miért állana vagy bukne az ő hitük és reményük vagy lelki vigaszt az elmesélt csoda igazságával.”

Eddig tart James F. Muirhead levele a *Nation*-hez, keltezte Londonból 1915 szept. 21-éről.

Sajnos, hogy — ami a tényeket, t. i. a víziótényeket illeti — a levél nagyon is szűkszavú. Pontosan kellene ismerni a legenda első formáját, hogy az átalakításaitól különváltan lehessen megelemezni. De ehhez magukat a vizionáriusokat kellett volna kihallgatni. Így csak hozzátétéről, hipotézisről lehet szó. Az a kérdés is tisztázásra szorul, vajjon csakugyan megtörtént-e e vízió és nem később kontamináltak-e olyanok, akik részt sem vettek az ütközetben. Ez a valószínűbb konjektúra. Emellett szól Mr. Machen állítása, hogy az egész legenda abból a kis vázlatból támadt, amit ő egy londoni estilapba írt. Ezt a magyarázatot Muirhead és *the most of us* el is fogadják.

Másrészt azonban figyelembe veendő, hogy legenda alakulásánál az ú. n. alapvízió egzisztenciája nem lényeges körülmény. A vízió csak alkalmat a legendaképződésnek, de nem oka, sőt, amint a jelen esetben is, a legenda szüksége szülte a vízió-legendát. Mr. Begbie szemrehányása, amely homályosan adatott vissza Muirhead által, szintén ezt erősíti. Begbie u. i. nem átalja azt mondani, hogy Machen cikke az esti lapban „telepathikus reprodukciója” az esetnek. Ezzel elismeri, hogy Machen nem a csatából megfutó katonákkai való beszéd után írta le e költeményt (*imaginary sketch*-nek nevezi Machen e művét), hanem telepathia útján, vagyis legalább is egyidőben a vízió megtörténtével.

De mint mondjuk, nem döntő dolog a vízió imaginárius volta; sem az, hogy a futó katonák, vagy pedig az otthonlevők költötték-e. Az a körülmény is, hogy sem a *lieutenant colonel*-nek, sem a többi négy tisztnak a nevét nem tudja Muirhead közölni, akik a víziót látták, azt bizonyítja, hogy a vízió csak legenda. Bár másrészt baj, hogy Muirhead hitetlen a vízióval szemben, mert így keletkezési körülményeit, sőt az egész legendát csak *per tangentem* adja elő, főlénye erős kidomborításával. Legenda elemzésénél a vizionárius többet ér, mint a szkeptikus felvilágosult, épp úgy, mint az álom-

(analízisnél is többet ér az álmodó, mint a reprodukáló harmadik. Természetesen itt csak a lélektani exaktság érdekeiről van szó.)

Ha az eddigi konjektúrákat elfogadjuk, akkor a következő kiindulópontokat nyertük:

1. A vízió imaginarius.

2. Eredete: Machen költői hasonlata az üldözött sereg előtt járó angyalok és Szent György megmentő vezérségéről. (A középkori legendák gyakori verziója.)

3. A vízió utólagos tákolmány, melyet Machen cikke megelőzött.

4. Maga a legenda nem imaginarius. Vagy pontosabban: a vízió, mint ilyen képzelt ugyan, de mint legenda valóságos.

Így jutunk a főkérdéshez: Milyen lélekbeli motiváció szülte a legendát?

Itt ismerni kell azt a szerepet, amelyet Szent György a középkori legendákban játszik. Szent György a keresztény lovag ideálja. Pártfogója az igaz ügynek, a csatákban megjelenik, mikor az igazság sorsa ingadozó. Számos keresztény nép zászlóin szerepel. (A magyarén is.) Szent György az, aki az igaz ügyet a hadiszerecsé forgandó válságaiból a veszteségen átál diadalra vezérli. Nem kerülünk tehát messze az igazságtól, ha mi is igazat adunk Mr. Begbie orákulumi, de most már érthető szavainak: e legenda (t. i. a mi szemünkben) az angol nép szívében *the intense eagerness for consolation* (a vigasztalás utáni forró vágy): Szent György majd megsegít. Szántszándékkal a Begbie által elfogadott verziót használom alapul (Szent György felléptetését), mert az analitikusnak a hívő tanúvallomására van szüksége.

Azt hiszem, többre a kevés részlet nem jogosít fel bennünket, de egyszersmind ennyit az óvatos hozzávetés tényleg megenged.

Ami pedig a tünemény szociális pondusát illeti, azt hiszem, nem volna helyes messzemenő következtetéseket vonni le belőle. Vannak tehát modern időben keletkezett hadilegendák is (amint egyéb legendák is), ha csak pusztá fantáziátlan másolatai is régi regéknek. Mégis nagy különbség van a régi és a mostani idő között. Akkor a túlnyomó szám hitt bennük és a kevés nem hívő kénytelen volt hallgatni és véleményét eltitkolni. Ma a hívők hite nem meggyőződés többé, nem igazi „vízió” = „látás”, hanem — negatív utóképp, mert a hívesre hajlamosak benn vesztegelnek a nemhívők fölényes és lenéző tömegében, amely hitelenség jelenleg már több ennél: tudása a hitt dolog ellenkezőjének és — ne feledjük! — a nem híves épp olyan ragadós, mint a hit! Es azoknak, akik idegen célokból, amelyek a legenda immanenciájától messze esnek, azt a látszatot akarják kelteni, mintha ők hinnék a dolgot, a hitele mindjebbán — Angliában. (V. S.)

A német nyelvcsata

Fegyvereink együtt kergetik a németekéivel az ellenséget és gazdaságpolitikusaink együtt szövik a békés unió álmait, de a magyar sajtónak az a része, mely eddig is keményen őrt állt, valahányszor egy-egy tíz-tizenkét előadásos német színházi ciklus veszélyeztette nyelvünk tisztaságát, *en garde*-ba sorakozik Jankovich „elnémetesítő” szándékaival szemben. Az elnémetesítés ugyan nem új keletű, de a mai európai konstellációnkba beállítva annál hatásosabb. Arról van szó, hogy a közoktatásügyi miniszter — akinek világnézetét egyébként e laptól s annak programjától mérföldek választják el — egy bécsi újság számára odaadta egy régebbi beszédét, amelynek az volt a velege, hogy a német nyelvet a jövőben már első osztálytól fogva tanulja a kis gimnazista s úgy tanulja, hogy tudja is, úgy tanulja, hogy a német nyelv eszköz, közvetítő s egy nagy kultúra hordozója legyen számára. Nem tudjuk, minő belátás sugalta a miniszternek ezt az elhatározását s nem tudjuk, mekkora része van a már békés időkben született reformtervekben a politikai megfontolásoknak. De tudjuk, hogy eddig csaknem minden évszázadban akadtak nálunk átkos germanizálók, nyelvünk, magyarságunk és törzsökös újságelőfizetők megrottására törekvő lelkek s íme a székely és a dunántúli fiuk ma is úgy beszélnek magyarul s úgy halnak meg hazájukért, mint évszázadokkal ezelőtt. A germanizálók mindig két okból voltak veszedelmesek. Egyrészt, mert hoztak valamit: vagy a francia forradalom tanait, vagy az új katasztert, vagy legalább is jó beamtereket, másrészt, mert mindig össze is törtek valamit: a papi kiváltságokat vagy a derest, vagy legalább is azt a táblabíró-jelszót, mely a nemzeti kínai falra volt rávésve: *Extra Hungariam*. A német nyelvcsata szinte szabályszerűen kiújul minden évszázadban egyszer-kétszer, de soha sem volt bántóbb, mint ma, amikor a pesti újságfiúk sietnek megvédelmezni azt a magyarságot, melynek nyelve, génusza, faji önérzete ott verekszik halálos csatában a németek oldalán. A tingli-tangli románcírói és a kávéházi dzsungelök nemzetreformálói védelmére kelnek a magyar nyelvnek. S kik ellen védelmezik? Az ellen a germánság ellen, amelynél komolyabban és csendesebben még meg nem haltak a kultúrájukért s a mások kultúrájáért emberek. Az ellen a germánság ellen, amelyről köztudomású, hogy a legnagyobb közvetítője idegen szellemi áramlatoknak és egyéniségeknek a nemzetközi megbecsüléshez. Ezek a germánok ma szinte hivatalosan tűzik ki az ellenséges államok klasszikusaira s nagy élő íróira a genfi fehér lobogót és ha művészetünket, zenénket, iparművészetünket, irodalmunkat egy-egy kiállításra, publikációra vagy előadásra kölcsön kérik, mindig az érdeklő őket leginkább, a mi faji különvalóságunk bélyege. Hiszen lehet arról is vitatkozni, hogy a német nyelvterülethez való közelségünk minő politikai, gazdasági vagy egyéb fajta berendezkedést igényel s ez bizonyára a háború után következő idők nagy körülményeként igénylő kérdése marad. De vitatkozni nem lehet arról, hogy a nagy kultúrközösségek és politikai uniók kialakulásának idején egy nép tudományának és irodalmának halálát jelentené a maga uraltáji

elszigeteltsége — germán tengerben. A sújtásos nadragú sarkantyútarajos magyar, amint dacol a fránya pesti néppel, szép lehetett a Gvadányiék elképzelésében, de már akkor is inkább komikus volt, mint megható az ő nagy értelmetlensége. És hány ma a magyar peleskei nótárius, aki úgy áll a német nyelvnek, könyveknek, tudományok áradatában, mint veréb a viharban és hány intelligens emberünk, vidéki fiskálisunk, pesti hivatalnokunk, patikusunk, meg közigazgatási tisztviselőnk van, akinek dicsekedve emlegette egykor a német tanára: no, én tőlem ugyan meg nem tanultok jó magyar fiúk németül, az isten engem úgy segéljen — és csakugyan nem is tanultak, de ha egyszer lemaradnának Marcheggen a vasútról, csak tolmács segítségével tudnának jegyet váltani. Hiszen arról is lehetne vitatkozni, hogy a mindenféle politikai megfontolásból és kultúrai okból nem az volna-e célszerűbb, ha a mi iskoláinkban az okvetlenül szükséges idegen nyelv nem a német volna, hanem a francia. Itt igenis lehet pro is, contra is érveket vetni a vitába és e sorok írója maga sem bizonyos benne, vajjon a német szellemnek és doktrinarizmusnak kivált a tudományban való egyeduralmi törekvései nem hervasztják-e meg egyéb fajta szellemek szabadabb fellobogásait. De hol van még a világ attól, hogy félnie kelljen a teoretikus elszürküléstől s hol vagyunk főleg mi attól, hogy tudományos gondolkozásunk egét túlkomornak lássuk. Nekünk a kínálkozó kultúrák tengereiből akkor is a német medence felé kellene csatornáinkat vágni, ha a földrajzi közelség nem jelölné is ki egyenesen erre a célra. Mert vessünk csak számot önmagunkban azzal, mit is jelentett mindannyiunkra egyénenként az a soványka cókómók, melyet a német nyelvismeretből a gimnázium után magunkkal vittünk. Alig van egyetlen olyan kereskedő, mérnök, lateiner, akinek ez a nyelv ne lett volna soha nem sejtett messzeségek vetítője. Aki a német könyvek közt ne érezte volna: a szisztematikus tudomány lenyűgöző erejét, a német városokban ne érezte volna: a rendnek, munkának és kooperatív erőknél pompás szervezettségét és a német emberben azt a megnevezhetetlen diszciplináltságot, mely az évszázados egyöntetű nevelésnek szinte önként adódó folyománya. Az egyik kereskedelmi levelezésünket idézi, mikor a német nyelvtanítás elmélyítését sürgeti. Másik Goethe és Schiller szépségeit festi az esztétikai vágyak egére. De minden eltörpül amellet a morális erő mellett, mely a németiség teljes megismerésének tényéből árad. S nem kell külön kiemelni, hogy azokon a vizeken, melyeken e szellem hozzánk hajózik, mi is kijutunk az európai kultúra középtengerére. Ugyanazok az újságírók, akik ma tompa alabárdjaikkal vagdalkoznak a magyar nyelv szent nevében, ezeryi sopánkodással sajnálják, hogy kicsinységünk és analfabétaságunk mily nehézzé teszi az írónak, művésznek, tudósnek emberi megélhetését és érvényesülését idehaza. Évszázadok tragikuma van abban a magyar sorsban, hogy az efajta ember vagy kivándorolni kénytelen, vagy felaprózódva elmerülni, mert a nacionalista sajtó által jóideje megígért húszmillió magyar egyáltalában nem akar megszületni. S ha most a társadalom belső feszítő ereje miatt olyasféle iskolai változások vannak küszöbön, amelyek nyelvi és érvényesülési könnyebb-

séget jelentenek a magyar vámsorompókon túl is, ezt a hazaárulás vádjával elütni és azután a régi lamentáló semmittevést folytatni nem lehet. Most történeti határrendezés készül a magyarság életében is; vagyunk olyan bátrak s nyelvünk erejében olyan öntudatosak, hogy a német nyelv barátságát is biztosítani tudjuk ott, ahol ez a barátság a mi érdekeinket nem csökkenteni akarja, hanem a hóna alá nyúltni és izmossá tenni.

Nádai Pál.

KÖNYVISMERTETÉSEK ÉS BÍRÁLATOK

A bölceleti axiológia világképe. (*Wilhelm Windelband: Einleitung in die Philosophie. [Grundriss der philosophischen Wissenschaften, herausgegeben von Fritz Medicus J. Tübingen, J. C. B. Mohr 1914. XII, 441 l.]*)

Ha általános kérdéseket tárgyaló tudományos munkák címéül még divatoznék egy száz év előtt használatos elnevezés, akkor Windelband új művét propylaeumoknak nevezhetnők a modern bölceleti kultúrához. A filozófia útjára igyekvők seregesen indulnak majd e szép és hatalmas kapu felé, mely a tudományos architektonikának elsőrangú mintája. Eltörpülnek mellette a bevezető céllal írt filozófiai munkák legjobbjai: a Külpéé, mely jelességei mellett is kompendiumszerű marad, a Wundté, mely — kivételesen — sekélyes felfogású s Paulsené is, mely a problémák egyik nagy csoportját, az erkölcsiéket, nem tárgyalja. Windelband bevezetéséből a tankönyvszerűség teljesen hiányzik; eszünkbe sem jut, hogy a filozófia egyetemi előadások tárgya lehet, de eleven ösztönzést kapunk alapvető világnézeti kérdések átgondolására. Sikerültén és sikerén nincs csodálni való: érett alkotás s a közvetetten jelen kellő hajlandóságot mutat tárgya iránt. Windelband filozófiatörténeti munkáival — melyek e tudományágat megformálták és előrelendítették — a legszélesebb körben ható elmék egyike s hogy érdeklődése elsősorban a história felé fordult, annak magyarázatát külső körülményekben kereshetjük: a XIX. század második felében jó időn keresztül a filozófiának jelene nem volt, csak története. Midőn azonban ma a világnézeti szükségletek kiújulnak, a múlt tolmácsa az élet irányítására vállalkozik. Windelband érzi a német társadalom belső nyugtalanságát, a lélek mélyebb rétegeiben szántó forrongást s az értékújításnak a romantika, sőt a renaissance idejére emlékeztető vágyát (2. l.). Amit a filozófia iránt részvétlen évtizedek alatt legfőlebb töredékesen tehetett: ma végre egészében elének tárhatja a nagy gondolkodókkal való benső érintkezés nyomán kialakult világképét. Olyan érzéssel járhat ez, mint mikor egy muzulmán hosszasan vándorolva mocsaras pusztán, végre helyet talál, ahol begöngyölt imaszövegét leterítheti. Nézzük e szőnyeg stilizált formáit s a kozmosz rendjét, melynek tanújává lesz a rajta pihenő.

Windelband tulajdonkép mindenkit a saját filozófiájába törekszik bevezetni s amint a bölceleti problémák összességét és a különböző megoldási lehetőségeket bámulatos dialektikával sűrű

szövedékben egyesíti, szabadon hagy szálakat, amelyek a megfontolások kiinduló pontjára utalnak s amelyeket kiki önállóan továbbszöhet. Nem adja egy rendszer apológiáját, de érezteti, hogy neki megvan a maga egységes meggyőződése. A gondolkodás mai formáihoz és szükségleteihez mérten ugyanazt akarja nyújtani, amit Hegel a *Phänomenologie des Geistes*-ben kísérelt meg: igazolni azt a szükségességet, mellyel az emberi gondolkodás a világ- és az életfelfogás naiv fokáról — az ebben rejlő ellenmondásokból sarkalva — a filozófiai álláspontot eléri. A vizsgálódás kiindul a gyakorlati élet és a tudomány önmaguktól értetődőnek tetsző fogalmaiból (*vorwissenschaftliche, vorphilosophische Begriffe*). A megismerő értelem bizonyos axiómákkal és posztulátumokkal rendet teremt a tények világában, megszervezi azt. A szervezés sohasem végleges: örök antinomizmus mutatkozik a formák és a tartalmak között. A közbeszéd például használja a test, a chemia az atom fogalmát s amikor az ilyen természetesnek tetsző *voraussetzung*-okon eltűnődünk s az intellektus becsületességre törekszik önmagával szemben, itt kezdődik az elméleti filozófia, az ismeretlen munkája. A legegyszerűbbnek vélt fogalmak revízióját időnként újból végre kell hajtani, de az eredmény mindenkor csak provizórikus lehet és semmiféle közvetítő dialektika nem tudja az értelem döntő kettősségeit áthidalni, így a tapasztalat változatos tartalma soha nem valósítja meg logikánknak azt a mindenkori hallgatólagos feltevését, mely szerint a világ azonos önmagával. Az élet és a tudományok történeti konstellációja, dönti el, hogy a filozófia mely ponton kezdi a maga ellenőrző munkáját. Ha nem mint megismerők, hanem mint cselekvők helyezkedünk a dolgokkal szembe, akkor kívánságokkal lépünk fel, a valóság világát értékekhez viszonyítjuk. Amidőn Windelband a filozófiának a szaktudományokétól különböző és sajátos szempontját próbálja kijelölni: egyetemes értékelméleti, axiológiai felfogásnál állapodik meg. Szakadatlan tevékenység közepette bizonyos értékek realizálására törekszünk. Vilásképeink e meggyőződés voluntarisztikus színezetet ad s ezért a logikai ítélemben is akarati mozzanatot talál. Az érték és a valóság dualizmusa képezi akarataink működésének és az időbeliségnek feltételét. Az érték-fogalomnak ez a középponti tárgyalása Lotzera vezethető vissza. Dinamikus idealizmusnak nevezném Windelband főgondolatát. Az ő szemében a tudás is emberi szükségletekből eredő emberi mű. Ezért mutat a pragmatizmus iránt bíráló megjegyzései mellett is sok megértést. Az értékek megállapításában azonban Kant tanítványa. Vannak-e értékek, amelyekhez általában ragaszkodunk? Van-e — nem *Ding-an-sich*, hanem — *Gelten an-sich*, egy első szem az értékek egymásba kapcsolódó láncolatában? Hogyan valósul meg a tudásban például a megismerő egyes egyéntől függetlenül — ezt Hegel *die List der Idee*-nek nevezte — egy személyiség fölötti, tárgyi értékű rend. Ámbar a transzcendentális filozófia módszerével szükségszerű és egyetemes értékeket nyomoz, nem felejt, hogy minden érték az egyének millióinak társas szervezeteiben s a történet folyamán érvényesül. Windelband egyik nagy érdeme, hogy a történeti kozmosz ismeret-

elméletét fejti ki. Fényes történeti felfogás érvényesül e szisztematikusan munkában is. Sokszorosan kifejti, hogy az emberiségben szunnyadó képességek, törekvések, kívánalmak épp a história révén kerülnek napfényre, öltenek testet művekben s az ember a történetben realizálja önmagát. Windelband a német idealizmus becses örökségét felfrissíti, avult hagyományaival azonban szakítani tud: a történelmet nem tekinti az esetlegességek birodalmának, se nem tesz rajta erőszakot logikai formák rákényszerítésével.

Amit így rövidre vonva összefoglaltunk, az a könyvnek afféle felszín alatti része, búvó patakja, mely csak itt-ott bukkan fel határozott fogalmazásban, de áramlását, meglétét folyvást tudjuk. A munka külsőleg kitűnően tagolt, első sorától az utolsóig egységes. A felölelt anyag súlyánál fogva sem könnyű feladat áttanulmányozása, bár a legtisztultabb filozófiai nyelven íródott, aminőt a német tudomány ma nyújthat.

A könyv első fele (1—243. 1.) a theoretikus filozófiának van szentelve s három fejezetben szökkenti elő az ontikus, a genetikus és a noetikai problémákat: a lét és a változás kategóriájával kapcsolatos metafizikai kérdéseket s a megismerés elméletét. Ennek a résznek a módszere különös figyelmet érdemel: tűnődésre készlet olyasmin — a görög gondolkodás a *ἄναμια ζειν* elnevezést használta erre — ami a naiv tudat számára a legkézenfekvőbbnek tetszik. A természettudományok módszerének és határfogalmainak elemzéséig vezet: a tömeg, az elem, az atom, a természeti törvény, a dolgok változásának fogalmát, a világegyetem univerzalisztikus és individuális szemléletét világítja meg. Foglalkozik a létező kvantitatív sajátágaival, a világ egyszerűsítésével számfogalmakban, a szingularizmus és a pluralizmus álláspontjával. Ismerteti az infinitizmus elméletét, a tér és az idő problémáját, az utóbbival kapcsolatban Bergson idevágó gondolatait. A genetikus kérdések sorában a jelenségek időbeli egymásutánját, kölcsönösségét, a kauzalitás formáit, továbbá a szerves világban, a lelki életben és a történeti fejlődésben érvényesülő teleológiát veszi sorra. A pszichofizikai kapcsolat elméletét és a tudattalan hipotézisét különös gonddal tárgyalja. A létező kvalitatív sajátágaival kapcsolatban megvilágítja legegységesebb szempontokból a test és a lélek, a fizikai és a pszichikai tényezők dualizmusát. Az ismeretani szakasz az igazság fogalmának, az ismerés eredetének, érvényének és tárgyának vizsgálatán át a tudományok osztályozásáig s a lélektannak a tudományok sorában való elhelyezéséig jut.

A könyv második fele foglalkozik a gyakorlati filozófiával s ez a rész a voltaképeni axiológia (erkölcstani, esztétikai és vallási problémák). A morális kérdések tárgyalása három részre tagolódik, mivel az erkölcsi értékek realizálásának alanya, mint egyén, mint akarati közösség s mint történeti fejlődésben levő faj jelenhet meg. A könyv első felében a problémák éleselméjű összefüzése, egységbe foglalása kelt elismerést s ezt a második részben fokozza az embervilág átfogó szemlélete. Egy általános érvényű erkölcsi elv lehetőségét, tartalmát, felismerését, szankcióját és motívumát, majd

a morál történeti alakulásának újabb irányait veszi szemügyre. A XVIII. század morálja (Shaftesbury) természetesen adott egyéniség összhangos kialakítását tűzi célul; Kant az általános ész-törvény uralmát követeli a személyes akaráson; a romantika a személyiség organikus, külön moráljának a hirdetője. Az akarati közösségek vizsgálata Gierke *Verband*-elméletéből (akart és készen talált szervezetek) indul ki. Szociológiai szempontból sorakoztatja egymáshoz a különböző szervezeteket: a családot, a népet, a társadalmat, az államot s az egyházat. A jog, a szokás és az erkölcs egybevetéséből arra az eredményre jut, hogy a jog az egyéntől megkívánt etikai minimum (Jellinek elmélete) s a jogot a szokás mennyiségi, az erkölcs minőségi tekintetben meghaladja. Az állam feladatairól szólva párhuzamot von az egyén kulturmunkáját csupán védő liberális állam és a szocializmus állameszméje között — nyilvánvaló céllal az utóbbi előnyére. Az egyház és az állam viszonyát fejtegetve erősen hangsúlyozza, hogy kultúrállam az akarati közösség hathatós egységét és folytatólágosságát csak állami neveléssel biztosíthatja. (328. 1.)

A történelemfilozófiai fejezet igen kiváló és a legújabbban tört utakon jár. A történeti szempont ismeretanyagát, a történetírást külön szintézist ismerteti. A történetíró értékszempontok szerint válogatja ki és dolgozza fel anyagát. A történelemben felmerül a személyiség problémája, az olyan egyéné, ki több akar lenni, mint a faj egy példánya. Minden történet kezdete az ilyen személyiség támadása a közösség ellen, a bünbeesés — amint Kant mondotta — s ez a bünözés a történet folyamán egyre megújul. Minden haladás az ismerésben, morálban, állami életben, vallásban: elpártolás az érvényben levőtől, harc és áldozat árán való átalakítása a tudatnak (340. 1.). A kollektivizmus szempontjai és érdekei azonban öntudatlanul is döntők maradnak. A kiemelkedő személyiség azért lehet üttörő, mert a közösség lappangó óhajait viszi sikerre: bármily egyéni is a működése tehát, személyiségfölötti, egyetemes értékeket realizál. Foglalkozik Windelband azzal a fejlődéssel, melynek folyamán a szétszórta élő emberi nem megalkotja a maga tudatos egységét s az emberiség biológiai fogalma az emberiség eszméjévé magasodik. A történelemben mutatkozó intellektuális, erkölcsi és hedonikus haladás mérlegét megvonva, szerzőnk bizonyos pesszimizmusra hajlik, de vigasztalódik a történeti kozmosznak új fordulatokat termő lehetőségeivel. Az intellektuális haladással kapcsolatban utal a kutatási módszerek és a tudományos ismeretek megszilárdulására s elismeri, hogy az emberi agy kivergődött a képzelet uralma alól. Nem hallgatja azonban el — s ez célzás a jelenre is — hogy a felvilágosodás korszakai után vissza-visszalendül a fejlődés s a belső bizonytalanságoktól gyötört ember a misztika ködébe s az auktoritás karjaiba menekül.

Az esztiikai kérdésekkel, melyek az értékelésnek anthropológiai vonatkozásoktól ment körét képezik, aránylag röviden végez. E részt Kant és Schopenhauer alapvetését fogadja el, de kitér az esztétikának formalisztikus (Herbart), etikai (Schiller), lélektant

(Lipps) és illuzionista (Lange) irányára. Utolsóknak hagyja a vallás problémáit. A vallás nem külön érték-kategória a többi mellett hanem azt a metafizikai árnyalatot jelenti, amelyet minden érték magára ölthet. Az ember ugyanis bizonyos körülmények között hajlandó az általa becsült értékeket érzék fölötti kapcsolatokba hozni. Hogy a vallás jelentősége valóban univerzális és szerepe nem pusztán theoretikus, morális, vagy esztétikai szempontból bírálendő, azt igazolják a kezdetleges társadalmak, melyeknek minden ténye a kultusz keretébe tartozik. A tudás és a hit viszonyát, a lélek halhatatlanságának fogalmát, a földöntúli igazságtételt és az istenbizonyítékok kritikáját találjuk az utolsó részben, mely megállapítja, hogy ma vallásos integráció korát éljük s a gondolkodásra misztikus hajlandóságok árnyat vonnak. Ha ma hatni akar valamely világnézet, számolnia kell az ily hajlandóságokkal. A miszticizmus — és erre nyomatékosan figyelmeztet Windelband — lehet hangulatos élmény, de veszedelmes következményekkel járhat. A szellemi élet meglazított talajába a papi dogmatizmus szórja magvait s uralmának gyümölcsei hamarosan megérnek. (396. l.)

Windelband világképét frissé, természetessé, nekünkvalóvá teszi mindenféle rideg sematizálás elejtése, az értékelméletben rejlő rugalmasság és elevenség, a kulturtudományok autonómiájának megállapítása s a történelem és a kollektív élet jelentősége iránt való érzék. Anélkül, hogy száraz rendszerezővé válnék, a logikai biztosságnak s a kiforrottságnak szokatlan érzését ébreszti olvasójában. Fogékony minden iránt, ami a tűnődő lélek mélyén, vagy a tudomány napos fensíkjain, vagy a társas élet labirintusaiban végbe megy. Csupa megértés anélkül, hogy a maga szempontjait feladná. Bizonyos tekintetben merő ellentéte Simmelnek, aki tanulmányozóját magával ragadja, míg Windelband oly tapintatosan vezeti az övét, hogy követése közben is a saját aktivitását érzi ez. Simmel műzsája a tűnődés belső szüksége, Windelbandé a tudás ellenmondásai. Simmel élményszerűségében, Windelband egyetemes igazságokra való igényében mutatja a filozófiát. E két típusnak ez a két elsőrangú képviselője azt igazolja, hogy korunk keresi a filozófiát mindkét úton — az érzelmin és az értelmin — amelyen hozzájutni lehetséges. Simmel titokzatos, küzdő nyelven ír s nem paradoxon, hogy francia fordításban könnyebb olvasmány, mint németül. Windelband könyve nem esoterikus, sőt van benne valami egy felhőtlen világszem tisztaságából. Őt az a meggyőződés vezérli, amit Kant Newtonra gondolva hangoztatott: a tudomány legmagasabb eredményei sem lehetnek soha olyanok, hogy bárki át ne gondolhatná őket. S amidőn klasszikus bevezetőjével a bölcsészet tanításairól igazolja ezt a tételt: a filozófiai érdeklődés elmélyítésére hatalmas ösztönzést ad a mai világműveltségnek.

(1914 július.)

Sajó-Sas Andor.

Vámszövetséges irodalom. (1. Dr. Fenyő Miksa: *A vámszövetség formái. A német-magyar-osztrák gazdasági közeledés alkalmából.* Budapest 1915. *A M. Gyáripar kiad.*, 32 l. Ára 1 K. — 2. J. Jastrow: *Die mitteleuropäische Zollannäherung und die Meistbegünstigung.* Leipzig 1915. *Hirzel (Zwischen Krieg u. Frieden, No. 26.)* 47 l. 3. — A. Sartorius Freiherr v. Waltershausen: *Der Paragraph elf des Frankfurter Friedens.* Jena 1915. G. Fischer, 46 l. — 4. Prof. Dr. Julius Wolf: *Ein deutsch-österreichisch-ungarischer Zollverband.* Leipzig 1915. Deichert, 25 l.* — 5. Prof. Dr. W. Gerloff: *Der wirtschaftliche Imperialismus und die Frage der Zolleinigung zwischen Deutschland und Österreich-Ungarn.* Stuttgart und Berlin 1915. *Deutsche Verlagsanstalt (Der deutsche Krieg, 45. H.)* 35 l. Ára 50 pf. — 6. Dr. Karl Weih. v. Stengel: *Zur Frage der wirtschaftlichen und zollpolitischen Einigung von Deutschland und Österreich-Ungarn.* München 1915. Callwey, 46 l. — 7. Dr. Fritz Brüggemann: *Die Einheit Europas.* Bonn 1915 *Fr. Cohen (Bonner vaterländische Reden u. Vorträge während des Krieges, No. XI.)* 37 l.)

1. Fenyő nem foglal állást a vámközeledés kérdésében, csak arról beszél, hogy „amennyiben a körülmények úgy hoznák magukkal, hogy a közeledés megvalósítandó lesz, melyik az a vámpolitikai viszony, melynek keretei között a szövetség célja a legjobban realizálható. A forma kérdése rendkívül lényeges. Mindaddig, amíg csak azt hajtjuk, hogy gazdaságilag közelednünk kell egymáshoz, az erre való formákat majd csak megtaláljuk, addig tulajdonképpen a lényegtől, a kérdés helyes megoldásától száz mérföldre vagyunk.” (5. 1.) A közeledés formái lehetnek a vámunió, esetleg átmeneti közbenső vámokkal, preferenciális vámközeledés, viszonyossági szerződés, végül gazdasági közeledés egyszerű kereskedelmi szerződés segítségével. Vámunió esetén, ha bizonyos vámtételekre a felek nem tudnak megegyezni, a szóbanforgó árukra a közös vámtarifa dacára kétféle vámtétel állapíttatik meg, amelyek különbsége az uniós országok egymásközi forgalmában közbenső vámként szedetik be, vagy ha különben is van közbenső vám, ehhez hozzáadatik. A többi államokkal való kereskedelmi szerződéses tárgyalások céljaira, hogy a hatalmasabb szövetséges állam a gyöngébb érdekeit a tárgyalásoknál el ne hanyagolhassa (amint ezt Ausztria részéről nem egyszer tapasztaltuk), minimális vámtarifát kellene kidolgozni. Unió esetén rendezendők a) az adó-, b) tarifás és forgalmi, c) valutakérdések, d) a vámbevételek megosztásának és e) a szociális terheknek kérdése. Ezenkívül a fogyasztóterületek megosztásának, a kartelleknek kérdése. Azok az államok, melyek eddig a központi hatalmakkal a legtöbb kedvezmény alapján szerződtek, gazdasági érdekeikre ép oly sérelmesnek tarthatják a vámuniót, mint a preferenciális vámokat, de nem tehetnek semmit sem ellenük, ha a hadihelyzet a centrális hatalmaknak akaratuk megvalósítását biztosítja. Ez hatalmi kérdés. De a vámunióknak mint hosszú időre szóló politikai és közgazdasági alkotásnak inkább van meg a kilátása arra, hogy a többi országok véglegesnek elfogadják, mert a preferenciális vámok alapján létrejött viszony minden lejáratkor, minden változáskor a félreértések és féltékenységek egész raját idézi föl és a harmadik országokban állandó lesz a törekvés e minden számításukat keresztező vámviszony fölrobbantására. A viszonyossági viszony olyan szerződési forma, mely igen kevés számol a gyakorlati étellel, államok féltékenységével, a külpolitika játé-

* E mintegy két hónappal ezelőtt megírt ismertetés kiszedése után Wolf könyvéből 2. kiadás jelent meg: *Zweite, vermehrte u. verbesserte Auflage** Leipzig 1915. Deichert. 36 l. Ára 1,20 márka.

kaival, mely a kijátszásoknak igen tág teret ad és így aligha alkalmas intimebb gazdasági kapcsolat megteremtésére. Csak akkor képzelhető el, ha a centrális hatalmak győzelme nem lesz elégséges arra, hogy ellenfeleikre politikai és gazdasági téren akarukat rákényszerítsék és ezek tovább folytatják a gazdasági háborút, úgy-hogy a központi hatalmak izoláltságukban a viszonyossági szerződés formájához nyúlnak. Nem kívánatos, nem is valószínű, de elképzelhető. Egyszerű kereskedelmi szerződés segítségével a közeledés a vámtarifa legmesszebbmenő differenciálásával lehetséges úgy, hogy a vámtarifa egyes tételeinek szerződészerű mérséklése csak annak az országnak használjon, melynek adni akarjuk és mely a szóbanforgó specialitásokat termeli. Nagy szerep jut itt az eredet és minőség megjelölésének. De ezen a téren is kellő mérsékletnek van helye a harmadik államokkal való állandó ellenségeskedés elkerülése végett. A közeledést nagyon előmozdíthatja a szerződéses tárgyalások céljaira közösen megállapított minimális tarifa és az együttes részvétel a harmadik államokkal való szerződéses tárgyalásokban. Ilyen együttes tárgyalásokra nézve 1892-ben Németország és a Monarchia meg is egyezett egymással, egyes szerződések-nél meg is volt a kooperáció, de a Szerbiával, Romániával és Oroszországgal folytatott tárgyalások idején az utak szétváltak. Az őszinte és következetes kooperáció nagyon hatásos eszköze lehet a gazdasági közeledésnek.

A szerző, bár egyik formához sem csatlakozik, az összes lehetőségek beható és éles elméjű tárgyalásával sejteti, hogy a magyar ipari körök nagy része előtt nem rokonszenves megoldásba is bele tudna nyugodni.

2. Jastrow nem annyira a középeurópai vámszövetség problémájával, mint inkább a legtöbb kedvezményes elv jelentőségével és jövőjével foglalkozik. A vámszövetség felé való fejlődést kívánatosnak tartja anélkül, hogy megokolásul mást fölemlítene, mint hogy a szövetségestársak mindenkitől óhajtott közeledésére egyelőre csak vámpolitikai téren kínálkozik mód. A szövetségben egyébként szívesen látná az izlám országait (a háború kedvező kimenetele esetén a most még idegen uralom alatt állókat is) és később esetleg Európa semleges államait is. Erre a célra a háború után az összes többi országokkal korlátozott legtöbb kedvezményes szerződéseket kellene kötni, melyek a vámközeledésben résztvevő államoknak nyújtott kedvezmények követelésére jogot nem adnának. Erre a kereskedelmi politikai irányváltásra az időpont azért is kedvező, mert ellenségeinkkel, a legjelentősebb legtöbb kedvezményes államokkal szemben a háború a régi viszonyt fölbontotta. Ha a békeszerződésekbe az új formula belekerül, ez az átfogó minta a többi államokkal való megegyezést a formális fölmondás izgalmai nélkül (bár a legtöbbnyire 12 hónapos fölmondási határidő föntartásával) lehetővé teszi. Az így módosított legtöbb kedvezményes klauzula külső formájára nézve nem is különbözik a frankfurti béke klauzulájától, mely a legtöbb kedvezményt hat országra korlátozta oly módon, hogy Németország és Franciaország csak azokra a kedvezményekre tarthatnak igényt, melyekben a másik e hat állam egyikét részesíti. Tehát már a frankfurti béke is lehetővé tett a legtöbb kedvezmény elve alá nem eső kedvezményeket. A legtöbb kedvezményes klauzula kritikusaival szemben hangsúlyozza Jastrow, hogy lehetséges, hogy a fölmondhatatlan legtöbb kedvezmény néha kényelmetlen volt, de egy emberöltő tapasztalatai igazolják azt a bölcseséget, mellyel az 1871-iki győzedelmes nemzedék korlátozta győzelmi törekvéseit. Hányszor vitték volna át kereskedelmi politikai térerre 40 év állandó politikai

feszültségét, ha a frankfurti béke szerencsésen fogalmazott 11. §-a ezt nem tette volna lehetetlenné. De azt is megakadályozta, hogy egy Németország és Franciaország között kitörő vámháború vérrel és vassal megvívott háborúvá fajuljon el. Mostani ellenségeinkkel való későbbi vámpolitikai tárgyalások idején is csak érdekeink vezessenek bennünket. A gyűlölet, régebbi ellentétekre való emlékezés vagy új ellentétek hangsúlyozása a gazdasági érdekekre irányuló tekintetet okvetlenül elhomályosítja. E veszedelem ellen annak az elvnek kimondása biztosít bennünket, hogy a békekötő nemzetek vámpolitikai téren nem bánhatnak rosszabbul egymással, mint ahogy a semlegesnek maradt országokkal bánnak. Erre alkalmas Jastrow szerint a tőle indítványozott legtöbb kedvezményes formula.

Mi ezzel szemben azt hisszük, hogy a legtöbb kedvezmény tartalmából alig fog valami megmaradni, ha Németországon és a Monarchián kívül az izlám országait és az esetleg csatlakozni kívánó semleges országokat is kivonjuk hatása alól és nagyon súlyos vereséget kell az entente országainak szenvedniök, hogy ily módon formulázott legtöbb kedvezményes klauzulát aláírjanak, amely mostani ellenségeinknek a háború után is ellenséges elbánásban való részesítését jelentené, a kölcsönös szabad fogalmat alakító és a gyűlölséget állandósítaná. Jastrow elvileg a szabad kereskedelmi irányzat híve de minthogy Németországnak a Monarchiához való közeledése csak vámpolitikai téren lehetséges, a mai politikának szüksége van bizonyos mértékű vámvédelemre, mert a teljes szabad kereskedelem a közeledést lehetetlenné tenné. A legtöbb kedvezményes elv dicséretét tartalmazó világos és meggyőző fejtegetések azzal végződnek, hogy ez elv föntartása nélkül a jövő minden kereskedelmi szerződése új küzdelmek és ellenségeskedések forrása lenne és ehhez a véleményhez nehéz volna nem csatlakozni. Kár, hogy a szerző indítványozta formula nem nagyon alkalmas ennek a hasznos elvnek föntartására.

3. A Jastrow könyvéhez hasonló hangú, erősen pacifista tendenciájú rokonszenves könyv, mely tulajdonképp a frankfurti szerződés legtöbb kedvezményes klauzulájának hatásaival foglalkozik és a vámszövetség kérdését csak mellékesen érinti, a Sartorius-é. Ő a szabad kereskedő irányzat föltétlen híve. A francia elzárkózó védővamos politika gátolta a francia ipar fejlődését drágítván a nyersanyagokat és a munkások élelmiszereit és akadályozván az exportot, míg Németország időnként való előzékeny szerződéses kereskedelmi politikájának nagy része van a német ipar és a német ipari kivitel hatalmas fejlődésében. A szerző részletesen ismerteti a frankfurti béke óta Német- és Franciaország vámpolitikájában lejátszódott egyes korszakokat. Németország 1871—79-ig folytatja liberális vámpolitikáját. Az egyes országokkal kötött szerződések engedményeiben a legtöbb kedvezménynél fogva Franciaország is részesedik. 1879-ben Németország az autonóm vámpolitika útjára lép. A legtöbb állammal csak legtöbb kedvezményes szerződést köt, úgy hogy Franciaország a Bismarck-i vámpolitika 12 esztendeje alatt a frankfurti béke 11. §-át nem tudta értékesíteni. A legtöbb kedvezményes klauzula elleni heves franciaországi támadások eredményezik az 1892-iki francia maximális és minimális vámtarifát, mely 70, illetve 40%-kal emeli az 1882-iki vámtarifa tétéleit. A Caprivi nevéhez fűződő korszak Németországban ismét a tarifaszerződések ideje volt. Az 1892—94-ben kötött szerződések nagyszámú mezőgazdasági és ipari termék vámját szállították le. A Caprivi-féle szerződések, melyeknek kedvezményeiben Franciaország automatikusan részesült, a francia védővamos

politikusok örömmel üdvözölték, azt hívén, hogy elérték céljukat és a többi országok vámpolitikáját is ők irányítják. A magas vámtételeket tartalmazó minimális tarifával azonban engedményeket a szerződő államoknál nem tudtak elérni. A legtöbben csak legtöbb kedvezményes szerződést kötöttek Franciaországgal, míg Svájc Franciaországra nagyon káros vámháborúba bocsájtkozott, amely csak 1895-ben ért véget a minimális tarifa 30 tételének mérséklésével, ami természetesen a Franciaországgal legtöbb kedvezményes viszonyban álló államoknak is javára vált. 1891 —1904-ig a francia bevétel stagnált, míg a német bevétel a felével megnövekedett. A francia kivétel ellenben, ha nem is oly mértékben, mint a német, jelentékenyen emelkedett. A francia kereskedelmi mérleg, amely 1880 —91-ig passzív volt, 1891 óta aktív, és ez a körülmény a francia nacionalista politikusokat meglepéssel töltötte el. Pedig míg a növekvő német behozatalt a fejlődő német ipar nyersanyag-szükséglete és a nagyobbodó jövedelmű lakosság fényűzési cikkek iránti kereslete magyarázza meg, a francia közgazdaság lassabban fejlődött nemcsak a németnél és északamerikainál, hanem az angolnál, osztráknál és oroszoknál is. Ennek okai első sorban a nem növekvő népességszám és annak kísérő jelenséget voltak. Az igazi okok bevallása helyett azonban a francia politikusok a tengerentúli agrár- és a németországi ipari versennyel magyarázták a lassú fejlődést és védővámot és újra védővámot követeltek. De míg a német védővámok a nagy és szaporodó népességgel mind jobban növekvő keltet termeltették meg, a francia védővámok a pamut-, gyapjú-, selyemiparban, a bor- és cukortermelésben túltermelést idéztek elő és a kivitelt is mind jobban megnehezítették a védővámok növelte termelési költségek és a kevésbé liberális vámpolitika, mellyel külföldön engedményeket elérni nem lehetett. Az 1906-iki német vámtarifa nagyjelentőségű reformja az árulajstrom individualizálása, amely megkönnyítette valamely államnak autonóm vagy később szerződéses úton kedvezményekben való részesítését anélkül, hogy a legtöbb kedvezmény jogán abban a szóbanforgó specialitást nem termelő más állam is részesednék. Abban azonban a franciáknak nincs igazuk, hogy a vámtarifa e specializálása ellenük irányult. Hisz Franciaországon kívül oly fontos ipari államokkal, mint Angliával és az Egyesült Államokkal is tiszta legtöbb kedvezményes szerződése van Németországnak. A német politikával szemben mindig nagyon érzékeny franciák különös tehernek érezték a frankfurti béke 11. §-át. Pedig bizonyos, hogy Bismarck éppen az állandó vámpolitikai béke biztosítására, nem pedig a győző helyzetének kihasználására véget konstruálta a békeokiratban örökösnek a legtöbb kedvezményt. Ma sem szabad a legyőzött Franciaországra terhes kereskedelmi szerződést erőszakolni, hangsúlyozza Jastrow-val együtt Sartorius is. Mind a két félnek meg kell a szerződésben találnia a maga számadását, mert különben a szerződés egyik félre nézve sem lehet kedvező. A régi kipróbált forgalmi és tulajdonvédő egyezményeket föl kell újítani. Hisz a kölcsönös forgalom minél jobban való fejlesztésével lehet csak a háborús károkat valahogy jóvátenni. Így tehát nem marad más hátra, mint 1917-ig, az európai kereskedelmi szerződések lejártáig, a legtöbb kedvezménynek változatlanul való föntartása, amelyet 1917 után Németország és a Monarchia viszonyára nézve természetesen korlátozni lehetne. A béke föladata volna a francia részről a német behozatallal szemben támasztott nehézségek, zaklatások megszüntetése, de nem a békeszerződésé, melynek a háború előtti állapot föntartásával csak a későbbi megegyezést

kellene elősegítenie. Hatalmi szóval ezen a téren különben sem lehet semmit sem elérni, mert a behozatalt belföldi autonóm intézkedésekkel mindenkor meg lehet nehezíteni.

A Jastrow és Waltershausen pacifista hajlandóságait különös örömmel kell följegyezni. Mikor a háború közepett írók és tudósok közül oly sokan veszítették el fejüket, és múltjukat megtagadva a legutolsó kozák dühénél vadabb indulattal bántalmazzák tintába mártott nemtelen fegyverekkel az ellenség összes szellemi és erkölcsi javait és mikor német liberális újságok elítélő hangú közleményekben adnak hírt egyes német ipari és mezőgazdasági egyesületek „titkos” fölterjesztéseiről, melyek az okkupált területek kíméletlen annektálását és a legyőzött ellenségre nézve a lehető legkárosabb és leglealázóbb kereskedelmi szerződések oktrojálását követelik: jólesik a német tudomány két ilyen jeles képviselőjének józan és nemes emberi hangját hallani.

4. Wolf a Középeurópai Közgazdasági Társaság júniusi berlini ülésén tartott előadásában a vámunió mellett száll síkra 50—60 év alatt fokozatosan lebontandó közbenső vámvonallal a védelemre szoruló iparágak részére. A vámunió, a szerző szerint, az egyetlen lehetséges komoly közeledési forma, mely azonkívül a legtöbb kedvezmény elvének föntartása elé is a legkevesebb akadályt gördíti. A háború előtt a Középeurópai Közgazdasági Társaság a preferenciális rendszert indítványozta. Később azután úgy látták, hogy ennek eredménye nagyon bizonytalan, hogy ez a rendszer a gyakorlatban esetleg minden hatás nélkül való, és bizonyos, hogy a többi állam a legtöbb kedvezmény jogán tiltakoznék ellene. így azután az egyesület az u. n. *Dreivorschlag*-gal lépett föl: a ma érvényes vámtételek fölfelé való megkötése (egymással szemben följebb ne lehessen emelni őket), a vámmentes árúk listájának kibővítése és a kikészítési eljárás lehetőségeinek szaporítása, esetleg ez eljárás korlátlanul való lehetővé tétele. A Monarchiában azonban a vámok megkötését nem helyeslik, sőt egyes árúkra még magasabb vámot követelnek a preferenciális viszonyban is (a többi állammal szemben ezek a tételek természetesen még magasabbak volnának), a kikészítési eljárás kiszélesítése ellen pedig az a kifogás, hogy Németországra több kikészítési lehetőség esnék. Ezt a tervet is elejtették és a szerző a vámuniót ajánlja kezdetben a mai vagy a mai vámtételeknél nem lényegesen alacsonyabb és fokozatosan, hat évenként 10%-kal csökkenő közbenső vámokkal. A teljes vámunióra való átmenet 54—60 év alatt a szerző szerint így észrevétlen volna. A közös vámpolitikát egységes vámparlament, az adminisztratív ügyeket közös adminisztratív hatóság intézné. Ha az adó- és szociálpolitikai terhek különbsége csak lassanként egyenlítődnék is ki, ez nem akadály a vámunióknak, mert ha a német ipar szociálpolitikai terhei nagyobbak, a monarchiabeli ipart több adó sújtja. A szerző meg van győződve arról, hogy ha valamilyen formában gazdasági közeledés nem jön létre, gazdasági elhidegülés áll be.

5. Gerloff Angliának és Franciaországnak gyarmataikkal egységes vámterületek alkotására irányuló törekvéseit és az Egyesült Államok és Oroszország autarchikus tendenciáit ismerteti, melyek célja a teljes gazdasági önállóság biztosítása. Ezekkel a fejlődésirányokkal szemben a középeurópa államoknak, első sorban Németországnak és a Monarchiának gazdaságpolitikai téren szövetkezniök kell, mert e mai gazdasági motívumokból kitört háború a békekötés után frank csellel, brit brutalitással és orosz kíméletlenséggel

(29. 1.) gazdasági téren fog folytatódni és az imperialista törekvések ereje növekedni fog. Nem az a fontos, hogy a vámszövetség egyik napról a másikra alakuljon meg, hanem hogy mindenekelőtt egyszerű kereskedelmi szerződésnél szorosabb gazdasági kapcsolat jöjjön létre. Olyan nagy kiterjedésű vámterület kialakulása, mint amekkorát Németország és a Monarchia együtt alkot, bizonyos mértékben ép úgy közeledést jelentene a szabad kereskedelmi irányzathoz, mint ahogy nagyon sikeres védővamos politikát is juttathatna érvényre. Gerloff is figyelmeztet tehát bennünket arra, hogy a vámunió nem jelenti a szabad kereskedő irányzat előtérbe nyomulását. Ezt az érvet ki kell hagyni a vámuniós fegyvertárból, mert a vámszövetség az általa létrehozott nagyobb gazdasági területnek a világ többi részétől az eddiginél sokkal erősebb mértékben való elzárkózását is hozhatja magával.

6. **Stengel** első sorban nagy-német politikai szempontból híve a vámszövetségnek. A középkori római birodalom képe lebeg szeme előtt. Ha a német nép politikai és nemzeti fejlődése „normális” lett volna és nem akasztotta volna azt meg a harmincéves háború, Németország még mindig a középkori hatalmas birodalom volna és nem kellene élet-halálharcot vívnia politikai és gazdasági újultságának idején nagyraótt ellenségeivel. Ennek a nagynémet hatalomnak visszatértét reméli a vámszövetségtől. A gazdasági szempontokat nem tartja döntőnek, bár, ha hézagosan is, igyekszik föl-sorakoztatni a vámszövetség gazdasági hatásait. A megállapodást mindaddig nem tartja lehetségesnek, míg előbb Magyarország és Ausztria egymás közötti politikai és gazdasági viszonyát véglegesen nem rendezi. Németországot nem lehet kitenni annak, hogyanagy nehezen létrehozott szövetség esetleg a Monarchia egyik felének ellentállása következtében válságoknak nézzen elébe. A magyarok is jól tennék, ha elszakadó törekvéseikről végre lemondának. Hisz az önálló Magyarország Ausztria nélkül nem tudna védekezni a szerb és román irredentával szemben. (A magyar viszonyokat egyáltalában nem ismerő szerző azt hiszi, hogy van Magyarországon politikai irányzat, mely az Ausztriától való teljes elszakadást propagálja.) Különben is uralkodóvá kell lennie mind Magyarországon, mind Ausztriában annak a meggyőződésnek — mondja ki német kiméletlenséggel Stengel — hogy Németország- az erősebb fél és hogy a Monarchia inkább van Németországra utalva, mint megfordítva, bár a szövetség Németországnak is fontos érdeke. Elsősorban a németiség befolyásának növekedését eredményezné mind a Németbirodalomban, mind a Monarchiában. Ez az egyetlen és reánk nézve nem nagyon biztató nézőpont, mely a néhol nem is egészen összefüggő fejtegetéseken uralkodik.

7. **Brüggemann** szerint Anglia, az Egyesült Államok, Oroszország, Japán és Kína európaellenességével szemben az európai államoknak Németország égisze alatt egyesülniük kell. Ezt politikai szükségességnek látja. Gazdasági szempontokra nem terjeszkedik ki. Olyan állam, mely csak nemzeti föladatokat ismer és nem bír imperialista politikát üzni, nem konkurrálhat a világon vezető szerepet játszó hatalmas államalakulatokkal és hamarosan az egyik hatalma alá kerül. „Az angol világhívatás etikai föltételei, melyek az angol terjeszkedésnek hatalmas erkölcsi erőt adtak, a jelen háború folyamán teljesen romba dőltek. Hol maradtak az angol nép ama nagy erkölcsi indító erői, melyek a háború kitörésekor a német nép hatalmas lendületét fűtötték? Nem erkölcsi ideál hozta létre az angol nép elhatározásait, csupán kicsinyes haszonlesés ... Árulás, hazugság, álszenteskedés, irigység,

gyávaság és aljasság a megtisztelő címei annak a brit nemzetnek, amely a humanitás bérlőjének hitte magát...” (36—37.1.) Németországnak ezzel szemben *über alles in der Welt* érvényesülnie kell ... Ez után az idézet után, azt hisszük, fölösleges a könyvvel tovább foglalkoznunk. *Székelly Artúr*

Az anthropológiáról és teendőinkről az anthropológia terén.
(*Írta Lenhossék Mihály. Különlenyomat a Budapesti Szemléből. Budapest, Franklin társulat, 1915. 119 l Ara 2 K.*)

A természettudományoknak ez az aránylag fiatal, de nagy fontosságra vergődött ága ama kevés számú területek egyike, melyen a külföldet legalább annyiban megelőztük, hogy a budapesti egyetemen az anthropológiának hamarabb volt tanszéke (1881.), mint a legtöbb külföldi egyetemen. A tanszéket felállítása óta Török Aurél töltötte be egész 1912-ben bekövetkezett haláláig. A kiváló tudós iránti minden elismerésünk mellett is meg kell állapítanunk, hogy harminc éves működése abból a szempontból teljesen meddő volt, hogy akár csak kevés számú, de értékes munkást nevelt volna az embertani kutatás számára. E sorok írója éveken át közvetlen tanítványa volt s így tapasztalatból állapíthatja meg, hogy a máskülönben igen derék és páratlan szorgalmú tudós rideg és szeszélyes modora, kissé elmaradt felfogása az anthropológia műveléséről, melyet tanítványaira is oktorejálni akart, szinte mindenkit elijesztett mellőle, aki magát a tudományt megkedvelve, művelésének szentelte volna többé-kevésbé értékes erejét. A *de mortuis nil . . .* elvet félretéve, meg kell ezt állapítani őszintén akkor, mikor az anthropológiai katedra immár három éve üresen áll, mert nincs kívül betölteni.

Egyetlen kiváló művelője van most nálunk az anthropológiának: Lenhossék Mihály, a budapesti egyetem orvosi karán a bonctan tanára. Az anthropológia nem eredeti szakmája, de az utóbbi években, úgy látszik, teljesen erre vetette magát. Egymásután jelennek meg a hézagtalan irodalom-ismeretről, széleskörű tájékozódottságról és mélyenjáró kritikai gondolkodásról tanúskodó cikkei az anthropológia különböző ágaiból. A *Kultúra és Tudomány* c. gyűjteményben nemrégén megjelent kis könyve: *Az ember helye a természetben* mint népszerű összefoglalás, az egész világirodalomnak legjobb ilyenemű terméke.

Lenhossék jelen munkája is ilyen tájékoztató összefoglalás, mely az anthropológia régibb irányaival és a modern anthropológia összes felölelt és lehetséges problémáival és feladataival megismerteti az érdeklődőt, már amennyire az ilyen szűk terjedelemben lehetséges. Részletesen és kritikailag ismerteti a különböző szerzők és iskolák felfogását az anthropológia feladatairól s ő maga helyesen úgy szabja meg e tudomány tárgy körét, hogy az anthropológia maradjon meg az emberi testet tanulmányozó tudománynak. L. szerint tehát az anthropológia a következő három irányban művelendő: 1. Az ember helyének megállapítása a természetben; az ember összehasonlító bonctana, biológiája és pathológiája, úgy a legközelebb álló állatfajtákra, mint az egyes emberfajtákra kiterjesztve; ebbe a csoportba veendő még a kérdések kérdése: az ember származástana is. 2. Az ősember

anthropológiája, e tárgykör minden idetartozó részével. 3. A mai embertípusok összehasonlító tanulmányozása. Ez a felosztás és az anthropológia feladatainak ilyen megszorítása teljesen elfogadható s szükséges is.

A továbbiakban kimerítő és alapos kritikai szemlét tart L. az anthropológia segédtudományai s úgy ezeknek, mint magának az anthropológiának módszertani kérdései fölött. Sokat foglalkozik a race-anthropológiával s ennek érdekes újabb hajtásával: a korcsok (bastardok) anthropológiájával, főleg a Fischer kutatásai nyomán. Természetes, hogy e szűk helyen meg kell elégednünk annak megállapításával, hogy tökéletesen ismeri a kutatások legújabb eredményeit s ezeket modern felfogással és egészséges kritikával szemléli és adja elő. Aki e kis könyvet figyelemmel elolvassa, teljes tájékozódást szerez ama problémák felől, melyek a modern embertant foglalkoztatják. Megfelelő kibővítéssel még jobban megfelelhetne e feladatnak s erre annál inkább szükség volna, mert a Topinard évtizedekkel ezelőtt megjelent ismert munkájának magyar fordítása óta a hazai természettudományi irodalom semmi efélét nem termelt.

Könyvének befejező részében sokat és kitűnő szeretettel foglalkozik a szerző a magyarság anthropológiai kutatásának kérdésével. Részletesen ismerteti mind azt az anyagot, amit erre vonatkozólag a hazai és külföldi kutatás eddig termelt s kijelöli azokat a feladatokat, melyeket még ezután s minél előbb a magyar kutatóknak kellene elvégezniök. E feladat bizonyára szép és fontos s elvégzése annál sürgősebb lenne, mert aligha van még Európának országa, ahol az együttélő race-ok keveredése és biológiai kereszteződése oly rohamosan menne végbe, mint nálunk. Am véleményünk szerint e nagyszabású feladat megoldása a race-ok nagy számában adott tárgyi nehézségen kívül meg fog hiúsulni ama fentebb említett szomorú körülményen, hogy nincsen elegendő számú képzett és lelkes anthropológusunk. Ehhez előbb egy anthropológus-nemzedéket kell nevelni, ami legalább 5—10 évet vesz igénybe.

Fülöp Zsigmond.

Magyar Statisztikai Évkönyv 1913. (Budapest, Kilián F. Utóda 1914. Ára 5 K)

A magyar statisztikai évkönyv legutóbbi kötetében kellemes változásokon ment át. Indexet kapott, ami a benne levő anyagot közelebb hozza az olvasóhoz; 200 oldallal kisebb lett, sok olyan részlet maradván ki belőle, aminek terjedelme nem volt arányban hasznosságával; a kihagyott anyagból igazán alig nélkülözünk valamit s így annál nagyobb öröm a 27 lapnyi egészen új anyag: a fogyasztási adatok, az 1910. évi népszámlálás demográfiai és foglalkozási eredményei, a közép- és nagybirtok megoszlására vonatkozó táblázatok és elszórtan számos új táblázat. Az Évkönyv határozottan sokat nyert a változásokon és nyert elsősorban az Évkönyv közönsége. A változtatásoknak ebben az irányában csak két dolog van még, amit megcsinálni igen egyszerű és igen szükséges feladat: a tartalommutatót jobban tagolni alosztályok, fejezetek szerint, — mert nem

helyes, hogy 50—60—90 címet tartalmazó fejezetek vannak — és az egyes fejezeteken belül az anyagot logikusabb rendbe szedni, mert bizony a táblázatok sorrendje nagyon sok helyen módfelelt ötletserű és összefüggéstelen.

Ismételjük: minden változtatás igen helyes, amit a legújabb Évkönyv hozott magával s ha mégis azt kell megállapítanunk, hogy ez még nem az az igazi reform, amire az Évkönyvnek szüksége van, mindjárt hozzá kell tennünk azt is, hogy az igazi reformnak túlsók akadályja van ahoz, hogy egyik napról a másikra kívánhassuk. Éppen ez az oka annak is, hogy ez a mostani javítás sem sikerült olyan nagy mértékben, mint történhetett volna. Mert az az elv, amely a revíziót vezette, helyes: kihagyni a vármegyei részletezést onnan, ahol az nem látszik nélkülözhetetlennek. De viszont majdnem minden adathalmaznál szükséges volna valamilyen területi tagolás. Az szintén helyes, hogy az Évkönyv most inkább semmi részletezést nem közöl, mint hogy a mai statisztikai kerületek szerint részletezzen, mert a Dunántúl és Erdély kivételével nincs ezek között a kerületek között egy sem, amely az országnak bármilyen szempontból egységes területeit ölelné fel. Új statisztikai beosztás kellene, olyan, amely ne térképi lenne, mint a mai, hanem talán földrajzi; vagy nyugodnék bármilyen más alapon, csak lenne logikus, az ország tagolódására jellemző. Sajnos, ez nincs meg, csak hogy hiányáért éppen annyi joggal vonhatjuk felelősségre a magyar magán statisztikai tudományt, mint a hivatalos statisztikai munkásságot.

Azt sem róhatjuk fel az Évkönyvnek, hogy azt az anyagot, ami belőle kimarad, nincs hol elhelyezni; hogy az többé-kevésbé elvész a kutató számára. A mi Központi Hivatalunknak — nyilván pénzügyi okokból — kevés a speciális kiadványa. A népszámlálás anyagán s a külkereskedelmi adatokon kívül alig látunk egy-egy speciális kötetet; holott a publikációknak az a rendszere a legideálisabb, amely a német birodalmi statisztikánál még: füzetenként közölni a részleteket. Természetes, hogy ha nálunk a publikációk gerince az Évkönyv, még az igazán lényegtelen adatok kihagyását sem kívánhatjuk anélkül, hogy önmagunknak, a kutatóknak megrövidítését ne kívánóok. Pedig hány olyan táblázat van ebben a kötetben, amelynek évkönyvben tulajdonképpen nincs helye, bár speciális füzeten annál becsebb lenne. A közoktatásra vonatkozóan közölt adatoknak például legnagyobb része ilyen. Más fejezetben is nagyon sok van, de ezt a részt majdnem egészen s majdnem változtatás nélkül ki lehetne emelni egy speciális füzetté, hogy az Évkönyvben csak egy pár összefoglaló, sokatmondó táblázat regisztrálja annak érdekes eredményeit. Vagyis a publikációk egész rendszerét meg kellene változtatni, hogy az Évkönyv igazi reformját követelhesse az érdeklődő közönség.

Évkönyvünk azonban már ezzel is határozottan nyert. Mindenestre soká lehetne még folytatni ezt a revíziót, így a népességre vonatkozó rész külön is reformra szorulna s ha a részletekbe nem bocsátkozunk is be, akkor sem hallgathatjuk el azt a bántó körülményt, hogy az álló népesség életkorára vonatkozó táblázat beosztása

nem egyezik meg azzal a táblázattal, mely az elhunytak életkorát tünteti fel, aminek az a káros következménye van, hogy a kettőt nem lehet egybevetni, még pedig éppen abban a részében nem, amely legérdekesebb lenne, a gyermekkoréveknél nem; a gazdasági életre vonatkozó részek pedig mindenekelőtt anyaguk rendezését sürgetik és néhány fontos részlet kiegészítését, kidolgozását, mert más évkönyvekkel egybevetve bőbeszédűeknek és tulajdonképpen mégis nem egy helyt szegényeseknek tetszenek ezek a fejezetek; az állami pénzügyekre vonatkozó fejezet végül az állami pénzügyek statisztikájának megteremtését sürgeti, mert ez a fejezet évről-évre úgy szerepel az Évkönyvben, mint valami függelék, az állami számadások szüksézáú kivonataként, statisztikai feldolgozásnak minden árnyéka nélkül; holott éppen az volna a becses anyag: az állami pénzügyek statisztikája, vármegyénként, országrészenként s a társadalmi rétegek szerint. Kiegészítve természetesen néhány adattal az önkormányzati szervek pénzügyeiről.

Ez a sok tennivaló az Évkönyv reformmunkájának még hosszú időt ígér. Az idei kötet azonban igen tiszteletreméltó módon indult meg, egész sereg statisztikai előítélet korlátját törvén keresztül.

Móricz Miklós.

VITÁK ÉS ÉSZREVÉTELEK

Lamprecht és a német világpolitika (II.)

A Lamprechtről szóló szinte politikai obstrukcióvá kifejlődő vitához részemről befejezésésképpen még egy-két rövid megjegyzést kívánok fűzni.

Lamprecht imperialista tendenciáinak igazolására Sajó Andor egy eléggé átlátszó *quaternio terminorum*-mal él viszonyválaszában. E fogalomnak a napipolitikai értelemben való használata helyébe (politikai expanzió, leszámolás Angliával) egy más attribútumból nézett imperializmus lép: der Ruf nach einer äusseren Kulturpolitik, nach einer geregelten Einwirkung deutscher Hochkultur auf die Völker des Erdballs. Az így értelmezett imperializmust, eme *penetration spirituelle-t*, amelyet különben Lamprecht a *Verband für internationale Verständigung* kiadványai között megjelent *Über auswärtige Kulturpolitik* című írásában fejt ki részletesen, s amely egyáltalában nem ellentétes a pacifizmussal, kétségbevonni eszembe sem jutott . . . Ha azonban az imperializmus fogalmi körét ennyire kiszélesítjük, ha minden magasabbrendű szintézisre törekvést imperializmusnak nevezünk, akkor viszont az imperializmus éppen általánosságánál fogva nem lehet megkülönböztető sztigmája egy nagy történeti rendszernek. Egyébként az expanzív industrializmus nem programm Lamprechtnél: csupán a történeti pszichének igen magas potencián való megjelenési formája; egy fázisa ennek a folyamatnak, csak úgy, mint például a konvencionális korának miniatűr festészete. Amint Lamprechtet az industrializmus történetírójának tartják, épp úgy lehetne az ipari társadalmi típust megkülönböztető Spencert az industrializmus szociológusának nevezni, nem kevesebb jogosultsággal, mint semmitmondással. Talán a két történeti felfogásnak: ifjú kora materializmusának későbbi spiritualisztikus ideológiájával való állandó viaskodása az, amiért benne többen (Sajó ebben nem áll egyedül) az ipari expanzió képviselőjét látják. Pedig szinte a XIX. század eleje romantikus idealizmusának szellemét lehelik a sorok, amelyekben Németország fejlődése céljául jelöli ki „auf dem wichtigsten aller Gebiete, dem geistigen und seelischen auf das Ausland zu wirken”.* „Sein Deutschland war Deutschland des Geistes, nicht Deutschland der Macht”, mondta ravatala felett egyik tanártársa.**

* *Deutsche Gesch. d. jüngst. Vergangenheit und Gegenwart.* II. 491. p.

** *Akademische Rundschau.* Juni 1915.

„A gazdasági világonstelláció folytán elkerülhetetlennek tartotta a ‚leszámolást’ Angliával”, írja továbbá Sajó, amely állítást Lamprecht háborús írásaiból vett idézetekkel bizonyítja. Még ha a világháború rettenetes lelki infekciójának hatása alatt irt könyveit erre nézve mérvadóknak fogadjuk is el, vajon a háborúnak a történeti kauzalitás egyik elkövetkezendő etappejaként való előrelátása egyet jelent-e egy háborús ideológiával, a háborúnak mint célkitűzés eredményének felfogásával? Azokhoz, akik a német aspirációk megvalósítását Angliával való sikeres leszámolásban, Angliának „világuralmi” pozíciójából való kiszorításban látják, világosan beszél-e Norman Angell-re emlékeztető mondása: „Der Typus des Expansionsstaates, den England vertritt, ist seit den siebziger und achtziger Jahren des XIX. Jahrhunderts im Veralten begriffen.”*

„Mint valami esztéta” műemlékeket ment-e nézni csupán a németek által megszállott belga-francia területre? kérdi Sajó. Zárójelben, bántóan érthetetlen ez a kitétel Lamprechtre vonatkoztatva, aki szerint a történet leghatalmasabb rugói, a fejlődés pszichikai erői éppen a művészetekben mutatkoznak legpregnansabban. Bizonyára nem. Ezenkívül alkalma volt a császár és a kancellár előtt kifejezni nézeteit Belgium jövőjére vonatkozólag. Úti impresszióiról aztán egy Drezdában tartott előadásában számolt be, amely határozott állásfoglalás az annexionista törekvésekkel szemben. Fejtegetéseit az *Alldeutsche Blätter* példátlan hevességgel támadta a *Lamprechtsche Irrlehren* címén, melyeket „geföhlsduselige Phantasterei”-nek nevez ugyanannak az irányzatnak demagóg orgánuma, amelynek tudományos képviselője Lamprecht volna Sajó szerint.** Mindenesetre furcsa egy imperializmus az, amely most, amidőn a Birodalom a lehető legközelebb áll az expanzív törekvések megvalósításához, amidőn nemcsak a polgári pártok, hanem a szocialisták nagy része is az annexionista áramlatban úszik, „a német világpolitika heroldja” pusztán tudományos belátásból az annexionistákéval diametrálisan ellentétes álláspontot foglaljon el a német világpolitika legégetőbb aktuális kérdésében. Röviden összefoglalva: Lamprecht működésének a német politikai aspirációkkal való utírozott összekapcsolása, jelentőségének egy a köznapi használatban kissé diszkreditált értelmű *Redensart*-tal való jellemzése váltotta ki ellenvéleményemet.

Gyömrei Sándor

Szövetkezeti alapelvek

Dániel Arnold bevonulása miatt ezidőszerint nem válaszolhat Zigány Zoltánnak a múlt számban megjelent szemléjére.

* *Deutsche Gesch. d. jüngst. Verg. u. Ggw.* II. 527. p.

** *Alldeutsche Blätter*, 1915. Nr. 216.